3 1761 06584406 0

BRIEF
PA
0066430

UNIVERSITY OF TORONTO
VELUT ARBOR ÆVO

From the Collection
of the late

JOHN LUCZKIW

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/oboronasokrata00plat

№ 164—165.

ЗАГАЛЬНА БІБЛЇОТЕКА

ПЛЯТОН

ОБОРОНА СОКРАТА

ПЕРЕКЛАВ І ПОЯСНИВ

ВОЛОДИМИР КМІЦИКЕВИЧ

КИЇВ — ЛЯЙПЦІҐ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ
ГОЛОВНІ СКЛАДИ:
BERLIN W 62 / ЛЬВІВ / WINNIPEG MAN. (Canada)

Досі появилися оці книжки:

1—6а. **Лепкий Б.,** Начерк історії української літератури (до нападів Татар), І., нове ілюстроване видання.
7. **Левицький-Нечуй Ів.,** Запорожці.
8. **Ляфонтен Ж.,** Байки (з 4 образками).
9—11. **Карпенко-Карий,** Суєта, нове видання.
12—14б. **Крушельницький Антін,** Іван Франко, поезія (Літературні характеристики укр. письменників, І).
15—16. **Руданський С.,** Співомовки (зі вступ. Лепкого).
17. **М. Вовчок,** Девять братів і десята сестричка Галя.
18—20. **Ахеліс Тома, др.,** Начерк соціольоґії.
21. **Мамін-Сибіряк Д. Н.,** Чутлива совість.
22—23. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть І.
24—25. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть II.
26—27. **Кміт Юрій,** В затінку й на сонці оповідання.
28—29а. **Збірник** народніх пісень і дум.
30—33а. **Чайківський Й.,** Всесв. історія І, стар. віки, з ілюстр.
34. **Кіплінґ Р.,** От собі казочки (з двома ілюстр.).
35—36. **Кіплінґ Р.,** От собі сторійки (з трома ілюстр.).
37. **Бернзон Б.,** Новоженці, комедія в двох діях.
38—39. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть III.
40. **Езоп,** Байки.
41—43б. **Барвінський В.,** Скошений цвіт, повість.
44—47. **Раковський, Ів. др.,** Психольоґія, І.
48. **Андреєв Л.,** Три оповідання.
49—50. **Карпенко-Карий,** Хазяїн, комедія.
51. **М. Вовчок,** Сестра, Козачка, Чумак (оповідання).
52. **Бернзон Б.,** Понад сили (драма).
53—56. **Чайківський Й.,** Всесвітна історія II. (серед. віки).
57—59. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть IV. (кінець).
60. **Марко Вовчок,** Від себе не втечеш (оповідання).
61—62. **Ібзен Г.,** Будівничий Сольнес, драма.
63—64. **Гоголь М.,** Тарас Бульба, повість, з ілюстр.
65. **Руданський С.,** Цар-соловей, поема-казка.
66. **Моліер Ж. Б.,** Лікар-шуткар, жарт у 1 дії.
67. **Котляревський Ів.,** Наталка Полтавка, укр. опера.
68—72. **Чайківський Й.,** Всесвітна історія III (нововічна).
73—74. **Николишин Д.,** Розладдє (драма).
75. **М. Вовчок,** Кармелюк, Невільничка (оповідання).
76—77. **Ґеновефа,** опов. (з образк.).
78. **Куліш П.,** Орися, Дівоче серце, Січові гості.
79. **Кобилянська Ольга,** Некультурна (новеля).
80. **Кобилянська Ольга,** Valse mélancolique.
81—84. **Франс Ан.,** На білих скалах, повість.

І. Л.

ПЛЯТОН

Oborona Sokrata

ОБОРОНА СОКРАТА

ПЕРЕКЛАВ І ПОЯСНИВ

ВОЛОДИМИР КМІЦИКЕВИЧ

ІЗ ЙОГО Ж ПЕРЕДНІМ СЛОВОМ ПРО
„ОСНОВНІ РИСИ ГРЕЦЬКОЇ ФІЛЬОСОФІЇ
ВІД ПЕРШИХ ПОЧАТКІВ ДО ПЛЯТОНА"

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ

JUL
20
1983

Brief
PA
0066430

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня с. з о. п. BERLIN W 62 Kurfürstenstr. 83	Книгарня Наукового Тов. ім. Шевченка у ЛЬВОВІ Ринок 10	Ukrainska Knyharnia i Nakladna 850 Main Str. Winnipeg Man (Canada)

Друковано в друкарні К. Г. РЕДЕРА, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦІГУ.

Ввід.

Основні риси грецької фільософії від перших початків до Плятона.

Найстарші фільософи. Як давня людська думка, так і давня у свідомости тямка причиновости або причинового звязку. Що й який це причиновий звязок, найкраще побачимо на прикладах. Один чоловік ударить другого п'ястуком по голові, так що той другий паде мертвий. Тут усякий чоловік, навіть і дикарь, ясно бачить, що перша подія (удар п'ястуком) це причина другої події (смерти), або инчими словами: всякий ясно бачить причиновий звязок між тими обома фактами.

Але деколи той причиновий звязок між фактами не такий ясний; н. пр., ранком гарна погода, сонце сходить у дивовому блиску. Ось і питається людина: «Відки сонце сходить? Куди воно йде? Як рухається?» Нараз виступають чорні хмари, зривається вітер, б'ють громи, дощ, блискавки. Відки те все береться, відки така напрасна зміна? Ось і відповідає людина на ті питання: це бог сонця, бог вітру, бог блискавки й т. п. Отже

неясні, незрозумілі для нього причини стають надприродними, надзмисловими.

Таким чином уже з-давен-давна причиновість являється двояка: природна й надприродна. Вже з-давен-давна тямка надприродної причиновости придавлює думку про природну причиновість. У поемах *Гомера* всевладно ще панує многобожжя (політеїзм), по якому всяка річ випливає з волі якогось їй тільки властивого божества. Але вже згодом люде завдають собі питання: що це таке боги й відки вони взялись? Таке питання ставлять собі теоґонії, себто, поеми про початок богів (*Гезіод*), а далі космоґонії, себто, поеми про початок світа (*Ферекід* і т. зв. орфейська школа). В відповідь на те питання незабаром і не раз доходять люде до того, що ті боги, ті надприродні сили, це тільки уособлення (персоніфікації) природних появ. І чим більш люде задля богів досліджують природу, тим більш природних звязків відкривають вони; в джерелах дошукують німф, а находять тільки — воду. І, вкінці, з розбудженням свідомо почуваної потреби природної причиновости, ставлять собі люде питання: Що це таке світ, природа, без огляду на богів? Яка первісна, природна, спільна та основна причина всіх речей?

Хоча всякі бувають речі на світі, все ж таки всі вони сходяться в тому, що зложені з матерії й мають якунебудь форму. Отже матерія й форма, це найзагальніщі, основні прикмети всякої речі. Але форма речей хитка, вона в-одно зміняється, а матерія лишається вічно трівка. Отже найзагальніща основна причина лежить не в хиткій формі, а в вічно трівкій матерії; значить, не форма, а матерія — це основна причина всього, це причина причин. А хоч матерій усяких у світі без ліку, все ж таки вони врешті-решт зводяться до якоїсь одної первісної матерії, бо ж усякі ті матерії — се тільки ріжні форми одної первісної матерії.

Ось так міркували найстарші фільософи (мислителі) з Мілету (в малій Азії), т. зв. фільософи природи або йонські фізіольоґи: *Талес, Анаксімандер* і *Анаксіменес* (в VII в. до Хр.).

Талес уважає воду основною й первісною причиною всього, а то через те, що вода, чи вогкота, необхідно потрібна для життя насіння, з якого витворюється все, що живе. В Анаксімандра та первісна причина — це якась близче неозначена щодо якости, а безконечно розширена матерія (ἄπειρον), в Анаксімена повітря становиться основною причиною всього, бо через

розрідження або згущення повітря повстають вогонь, вітер, хмари, вода й земля. В усіх тих фільософів матерія вважається чимось живим, чимось, що почуває й мислить, і сю науку про живу матерію називаємо гільозоїзмом.

Хоч як наївні в наших очах ті думки сих перших фільософів, все ж таки значіння їх для науки велике. Вони перші шукали якоїсь одної спільної природної причини всіх речей, вони приймали, що всі речі це тільки ріжні форми одної й тої самої основної матерії, отже вся природа — се одна велика одність, де між орґанічними й неорґанічними тілами нема ніякої сутної непрохідної прірви.

Пітаґорейці. Вище було сказано, що матерія й форма — це найзагальніщі й основні прикмети всіх речей. І ось дальші мислителі, себто, Пітаґорейці (*Пітаґорас* і його школа в VI. й V. віці до Хр.), всупереч йонським фільософам природи, звертають бачніщу увагу саме на форму і вважають не матерію, а саме форму основою всіх речей. А дійшли вони до того висновку, ось як міркуючи. Се, мовляв, правда, що форма вічно зміняється, але ж вона ніколи не затрачується; дарма що є зміни — з одної форми все і

всюди повстає друга форма, а при кожній переміні властиво тільки пересуваються частини матерії. З того виходить, що форма, яка ніколи не затрачується, ба навіть і опановує матерію — се основна й загальна причина всього, що є. А хоча форм бачимо у світі без ліку, то все ж усі ті найріжноманітніщі форми можна все і всюди звести на просторові фіґури, якими займається математика, ті математичні фіґури можна, нарешті, звести загалом на числа, а числа врешті-решт на одиницю, бо ж із одиниць усі числа складаються.

Форми або числа в Пітаґорейців се не суб'єктивні витвори людської мислі, а об'єктивні, реальні, всемогутні істоти, які всім завідують і все формують. Ті мислителі, що перші пізнали велику вагу та вартість чисел для людини, — як звичайне винахідники — перецінували вартість свойого винаходу, вони так сильно були захоплені тими числами, що за ними нічого вже більш не бачили у світі, і се основна хиба їхньої науки. Та велика заслуга їх для розвитку людської думки в тому, що вони перші звернули бачніщу загалом увагу на форму й тим робом поклали першу підвалину під будову ідеалізму (εἶδος, ἰδέα = вид, стать, форма), у протилежности до йонських фільософів при-

роди, що дали перший почин до розвитку матеріялізму.

Геракліт. Досі бачили ми, що матерія й форма се найзагальніщі основи всього, що є. Але ми бачили також, що з одної матерії повстає друга, що з одної форми виходить друга, та що все і всюди панує переміна й вічне повставання, яке навіть бере верх над матерією й формою. Ось і навчає *Геракліт* із Ефесу (в VI. віці і з початку V. в. до Хр.), що те поставання, той процес переміни є найзагальніщою й основною причиною світа. Все вічно пливе (πάντα ῥεῖ); немає у світі нічого трівкого, а все в вічному руху, в боротьбі одного з одним; то й боротьба вважається в нього творцем світа (πόλεμος πατὴρ πάντων). Свою основну тезу: «все пливе» ілюструє мудрець із Ефезу образами річки. Світ — це одна велика річка, що в-одно спадає згори вниз, то знову йде знизу вгору. Найвище в цій річці, в тих великих водопадах, міститься вогонь, не звичайний земний вогонь, а щось на подобу вогнистого етеру (найчистіщого повітря). Той вогонь спливає з верхів, перемінюється в повітря, чи пару, з сього повстає вода, вода знов перемінюється в землю, земля через випари в воду і врешті-решт повертає до

горішніх осель, до вогню, там із ним зливається, щоб наново почати відворотний рух. Так увесь світ у Геракліта — се одна величезна річка перемін, і ті космічні водопади йдуть у нескінченість. Велика заслуга Геракліта в тому, що він перший різько підчеркнув вагу перетворчого процесу, але основна хиба його в тім, що він не добачив тих загадок та суперечностей, які криються в тямці повставання, а тим самим в тямці причиновости.

Елєати. На ті загадки та суперечности звертають бачну увагу фільософи т. зв. Елєати (названі від долішньо-італійського містечка Елєа, де вони пробували, а жили вони в VI. і V. віці до Хр.), а саме, — *Ксенофан*, *Парменід* і *Зенон*.

Які ж це загадки й суперечности? Ми ніяким робом не можемо собі ні в'явити, ні зрозуміти, як із одного тіла повстає друге, як з *А* повстає *Б*. Бо коли з *А* повстає *Б*, то *А* переходить у *Б*, значить, при тому переході, неначе в середині між *А* й *Б* мусить бути точка x, де тіло, яке зміняється, не є вже *А*, а не є ще *Б*, значить, не є ані *А*, ані *Б*. Але з другого боку таки з *А* повстає *Б*, значить, тіло, яке зміняється, мусить на пункті x рівночасно доконче вмі-

щати в собі й *А* й *Б*, а то з *А* не могло б повстати *Б*. А з сього виходить, що в перехідній точці те тіло мусить рівночасно не бути ані *А*, ані *Б* й бути заразом і *А* й *Б*, а се льоґічна суперечність, якої годі собі подумати, але якої заразом не можна й уникнути.

Навіть і дорогою досвіду, чи змислових спостережень не можемо пояснити собі процесу повставання. Дуже помиляється той, хто думає, що бачить, як, н. пр., росте трава. Бо в дійсности бачить він тільки, що трава по якімось часі виросла, значить, бачить тільки результат повставання, а не саме повставання; той результат бачить він аж тоді, коли ріжниця між одним тілом і другим, яке повстало з першого, вже настільки велика, що він може її запримітити.

Взагалі не можемо собі пояснити, як повстає якась величінь, чи многота, матерія. Всяка величінь складається з частин, які можна ділити аж до безконечности. Але ті безконечно-малі частини, яких уже далі годі ділити, себто, атоми, се вже не величіні, бо всяку величінь можна ще далі поділити, значить, атом — се вже не величінь, а коли так, то яким же чином із невеличіні може повстати величінь? Або, инчими словами, як із нематерії може повстати матерія? Як

із нічого може повстати щось? То так виходить, на думку Елеатів, що ми ніяк неспроможні в'явити собі, як із безконечно-малого повстає величінь, або, инчими словами, як узагалі щонебудь повстає — основна суперечність причиновости. А з того їх дальший висновок такий, що всякі ті зміни й повставання, які спостерігаємо нашими змислами (глуздами) — все те щось просто немислиме, бо само по собі суперечне й неможливе, або, инакше сказавши: із мислення випливає неможливість повставання, зміни, многоти, руху. А з того всього, на думку Елеатів, виходить, що всі наші змислові спостереження — се просто обмана наших змислів. Залюбки подає Елеат Зенон свій доказ із кірцем проса. Зернятко проса або найменша його частина, не чинить найменшого шелесту. Цілий корець проса, висипаний разом, чинить уже значний шелест. Ось і питається він: «Як можуть частини, з яких кожна сама про себе шелесту не чинить, разом, укупі чинити шелест?»

Подібним способом викривають Елеати суперечности, які криються у спостереженнях і других змислів. Із усіх тих виводів та доказів висновують Елеати, що правдива суть усіх речей, коли ми хочемо її схопити без суперечностой, се нерухоме, незмінне, все і всюди собі рівне

буття. Правда пливе не зі змислового спостереження, не з досвіду, — на їхню думку, повного суперечностей і наскрізь обманливого, — а пливе вона тільки з мислення, вільного від усяких суперечностей. Шляхом самого мислення, без усякого огляду на змислові спостереження та вражіння можна напевно висновувати існування або й неіснування якоїсь речі, одним словом: буття — це думка (τὸ ὄν ἐστι ὁ λόγος), себто, онтольоґічний висновок, на основі якого мусить існувати те, що я мушу собі подумати, або неґативно: не може існувати те, чого я не можу подумати. Але з тим усім те елеатське «буття», се не якась відірвана, абстрактна тямка, а навпаки: воно мислить і обіймає собою все, що мислить; воно одно і все (ἓν καὶ πᾶν), воно словами Ксенофана: всебожество, а Парменід каже: — всеприрода.

Заслуга Елеатів для розвитку людської думки велика. Досі мислителі насліпо довіряли змислам, а Елеати перші звернули бачну увагу на те, що справдішній світ зовсім не такий, яким його показують нам наші змисли, у них уперше визволюється думка зі змислових пут, уперше доходить розум до свідомости своєї сили. Дальша основна заслуга Елеатів у тому, що вони перші звернули увагу на «безконечно-мале», в якому

лежить загадка причиновости. Відтепер наука додивляється «безконечно малого» скрізь, де хоче пояснити собі причиновий звязок явищ. Але основна їхня хиба в тому, що вони, перецінивши силу й вагу людської думки, звели її на манівці; їхня «онтольоґія», або онтольоґічний спосіб думання спричинили те, що людська думка, без огляду на досвід, становиться мірилом усього світа, що тямки обмеженого, дрібнесенького людського духа мають, мовляв, панувати над безмірним та безконечним світом*).

Доба компромісів. Досі пізнали ми чотирі основних принципи, на яких будовано ввесь світ, себто: матерія, форма, повставання й буття. Три перші принципи (матерія, форма й повставання) випливають із змислових спостережень, себто, з досвіду; вони мають вдачу фізичну; навпаки, те вічно незмінне елеатське буття, яке випливає, без огляду на ввесь досвід, тільки з чистого думання, воно має зовсім иньчу вдачу — метафізичну. І дальші фільософи, до яких тепер приступаємо, не ставлять уже ніякого инчого,

*) Поверх 2000 літ ходила людська думка тими онтольоґічними манівцями, аж у новіщих часах такий велетень, як Кант, могутньою рукою розбив напрах цілу онтольоґію.

абсолютно нового принципу під будову світа, вони силкуються тільки ті три перші принципи погодити з четвертим, отже силкуються ті принципи з відмінною вдачею звести в якийсь гармонійний звязок. Таким способом ті мислителі стоять із одного боку під упливом фільософів природи давньої доби, з другого ж боку вже носять на собі елєатську печатку, значить, це доба компромісів, до якої зачисляються *Емпедокль, Анаксаґорас* і *Демокрит.* Питання, чи й як потрапили вони звести ті чотирі основні принципи — хоч така різька ріжниця між ними — до якоїсь гармонії?

Емпедокль, поет і мислитель зі Сицилії (в V. віці до Хр.), зачинає саме від тої великої проблєми, яка займала особливше й Геракліта й Елєатів. Чому існують на світі вічні переміни, та як погодити їх із трівким, вічним «буттям»? Зі сеї вихідної точки розвиває він свій світогляд ось як. Людям звичайно бачиться, що якась річ повстає, родиться, то знов пропадає, вмірає. Але воно тільки так бачиться їм, а в дійсности не повстає ніщо таке, чого раніще зовсім не було б; а що раз існує, те в дійсности ніколи не гине, бо з нього завжди щось останеться. Ніяка річ не повстає, ні не пропадає, а вона тільки зростає з частиць і знов розкладаєть-

ся на ті частиці. Отже повставання і пропадання, це тільки мішання й розділювання частиць самих собою незмінних, себто, елєментів. Таких елєментів, що серед вічної переміни самі не зміняються ніколи, приймає Емпедокль чотирі: вогонь, повітря, вода й земля; з них, мовляв, складається все, що було, є й буде. Коли ті елєменти мішаються одні з одними, то повстає нова істота, але самі ті елєменти не повстали, а тільки походять із давніщої істоти, тепер не розложеної; про те й та нова істота колись розпадеться і пропаде, але ті елєменти тріватимуть надалі в нескінченість, щоб дати знов життя новій істоті. І той процес мішання й розділювання тріватиме в нескінченість.

А що ж мішає й розділює ті елєменти? На те питання відповідає мудрець ось як: Побіч тих елєментів, чи понад ними існують сили, природні, але від матерії відокремлені сили, які доконують того мішання й розділювання.

Саме по тій лінії щодо світового творчого процесу йде думка Анаксаґора (ок. 500 р. до Хр.), який приймає, замісць чотирьох горізгаданих елєментів, безконечну скількість атомів, щодо якости один від одного відмінних, а через мішання й роз-

ділювання повстають ті світові появи — без ліку. А щодо того, що доконує того мішання й розділювання, то, замісць тих сил (сили «любови» й «ненависти»), які підносив його попередник, приймає він зовсім нематеріяльний принцип: розум, провидіння, інтеліґенцію (νοῦς).

Демокрит із Абдери (ок. р. 460—360 до Хр.), великий знавець природи й найбільший полігістор у старовині, працював на всяких полях людського знання, себто, на полі зоольоґії й ботаніки, фізики, фізіольоґії і ких полях людського знання, себто: на полі медицини, хліборобства, ба навіть і малярства, а передусім на полі фільософії й етики. Нав'язуючи до своїх попередників, головно Емпедокля й Анаксаґора, вважає він Емпедоклеві елєменти й Анаксаґорові первні (гомеомерії) за другорядні твори, що вони, мовляв, зложені з найдрібніщих частин, яких уже годі ще далі дробити, значить, із неподільних частинок або атомів. Його атоми не мають ніякої якости, а тільки скількість. У міру того, як ті атоми то мішаються між собою, то розділюються, вміру того, як вони укладаються і ґрупуються в безконечних та безчисленних комбінаціях, — вміру того являються вони нам одним, чи другим тілом, солодким чи гірким, теплим чи зимним, такої

чи инчої барви. Атоми вміщаються у просторі; атоми і простір — от і все, що є, це ввесь світ. А що ж доконує того мішання й розділювання атомів? Атоми, на його думку, тяжкі й через те трівають у постійному руху падання. Не якісь окремішні сили побіч атомів, чи понад ними (як у Емпедокля та Анаксаґора), а тільки та сила тяготи порушує ті атоми, мішає та розділяє їх і таким робом викликає всякі зміни у світі, витворює всякі появи, нові тільки щодо своєї форми, а не щодо свого атомового змісту. Та творча сила тяготи не діє якимось сліпим припадком, а підчинена вона природній конечности (ἀνάγκη). Свої думки про чисто механічну будову світа, про чисто механічне пояснення того світа переводить Демокрит послідовно до кінця й тим робом стає творцем і батьком атомістики; провідні думки його науки перетрівали аж по сьогодні.

На основі свойого світогляду, одноцільно атомістичного принципу, будує Демокрит і свою теорію пізнання. Як цілий світ, так і людська душа складається з атомів, себто, з найтончих, вогнистих атомів, що через свою круглу форму незвичайне рухливі. І з кожного тіла виходять безнастанно дуже тонкі й ніжні випливи (еманації) тих атомів, а в слід за тим повстають відбитки, чи копії

(εἴδωλα) тих предметів, які опісля, мов у дзеркалі, відбиваються в нашім оці, а відсіля дістаються в нутро тіла. Подібним робом дістаються всякі спостереження і вражіння до инчих наших змислів. Але ті копії, чи відбитки тих предметів млаві та марні, бо ж вони доходять до нас із усіх боків, стають на заваді одні одним, перехрещуються, ба й розпливаються, заки дійдуть до своєї мети; а хоч би вони навіть щасливо дійшли до нас, так годі нам уважати їх за вірний, справдішній образ тих предметів, бо ж між нами й тим досліджуваним предметом завсіди є образ, чи власне два образи, себто, образ і його відбитка (копія), а через те ми ніколи не можемо пізнати самих предметів, а тільки їхні невиразні копії.

Ось тут лежить і джерело суб'єктивности наших змислових вражінь та причина неспосібности передати нам дійсне, правдиве знання тих предметів.

Софісти. Ріжноманітність, загадковість, ба й суперечности в фільософічних думках, які годі було довести до якоїсь повної згоди, викликали сильну реакцію серед освічених гуртків (простолюд — звичайне консервативний, мало цікавився такими думками. він далі вірив у своїх богів і проганяв із краю

невигідних собі фільософів). Пішла зневіра в можливість дійти до истини, понісся дух неґації. Носіями тої реакції й неґації стають софісти, себто, професійні вчителі мудрости. Нав'язуючи до результатів дотеперішніх дослідувачів природи, вони почали виказувати їхні хиби й суперечности і звернули увагу на саму людину, яка ледви, мовляли, чи доросла до такого великого завдання, бо ж її змислові спостереження та враження вічно обманюють, вони не передають їй вірного образу дійсного правдивого світа. Не тільки в усяких людей усякі думки про одну й ту саму річ, а й одна й та сама людина зміняє свою думку про одну й ту саму річ — як до часу, обставин, настрою: отже правдиве або неправдиве — то це те, що кому бачиться за правдиве, що в чиїх очах правдиве або неправдиве. А з цього висновували софісти ось що: «Людина — мірило всіх речей,» тай то мірило доволі хитке, змінливе: немає ніякого загального, обов'язкового, об'єктивного знання, нема ніякої абсолютної правди, истини, скрізь панує тільки суб'єктивізм. Сі думки на полі етики (моралі) значать: нема нічого самого про себе чи абсолютно доброго, чи злого, а на полі правознавства та політики: нема ніяких

загально обов'язкових законів. Як головних представників софістики назвемо: *Протаґора, Ґорґія, Гіппія* і *Продіка.*

Нічого й казати, що такі думки не тільки загрожували цілковитою руїною атенській республиці — вони і звели цілу фільософію на мертву точку; щоб рушити її з цеї мертвої точки, вивести людську думку з того багна на чисту воду, до сього треба було якоїсь дуже могутної та спосібної руки. І цього великого діла доконав *Сократ.*

Сократ. Сократ був родом із Атен (469. до 399. до Хр.), прийшов на світ у бідній ремесницькій сім'ї: батько був різьбарь, мати повитуха. Зпочатку займавсь і він різьбарством, але вже незабаром покинув це ремесло й забрався до иньчої, більшої штуки: різьбити уми Атенців, себто, наводити їх на шлях праведного життя, на шлях чесноти, захитаної софістами в самій її основі. За якимось нутрішнім голосом ідучи, себто, голосом сумління (δαιμόνιον), він уважав своїм святим обов'язком — божою службою — проповідувати нове слово землякам, виполоти з їхніх душ зневіру та вигнати духа неґації. У крайній бідности живучи, в витертому плащі, босоніж, вештався він вулицями, по

базарі, крамницях, та ставав усюди до балачки з усякими стрічними людьми, вченими й невченими, бідними й багатими, щоб дечого від них навчитись, то знов, як було треба, щоб і їх дечого навчити*). Але згодом починає залюбки своїми влучними та дотепними допитами виказувати як на долоні всяким людям — поетам і мисцям, політикам і мислителям — великі хиби та недостатки в їхньому знанню, залюбки починає закидати неуцтво тим, що вважали себе за вчених (бо самий про себе казав він, що він не мудрець). А вже ж із найбільшим завзяттям брав на допити та на посміх софістів, тих професійних учителів мудрости, що за велику заплату бралися виховувати та просвічати атенську молодь (бо ж він самий не правиз і не брав ніякої заплати за свою науку, уважаючи її за святий обовязок, за божу службу в користь земляків).

І саме тими допитами напитав собі Сократ багато ворогів, напитав собі поганої слави та обмови. Його обвинуватили, поставили

---

*) Своїм життям-буттям, своєю балачкою, своїм нехтуванням усяких земських дібр та благодатей пригадує Сократ нашого божого чоловіка: *Гр. Сковороду*, що саме так уважає своїм святим обов'язком, своєю божою службою йти за голосом сумління й наводити своїх земляків на шляхи чесноти. Через те і слушно називають нашого Сковороду українським Сократом. *В. Км . . . ич.*

перед суд, подаючи за причину, що він псує молодь і не вірить у богів, признаних у краю, а атенські судді, не розбіраючи багато, й видали присуд на смерть. Так постигла Сократа доля, яка судилася неодному з великих світових реформаторів. Того, що, не дбаючи про своє добро, цілого себе присвятив на користь молоді, покарали Атенці на смерть за псування тої молоді; того, що цілий свій довгий вік, серед найприкріщих, найтяжчих обставин наводив Атенців на нові шляхи чесноти, що постарівся в тій божій службі, покарали Атенці за — безбожність. Сократ приймив присуд із великим спокоєм, достойним найбільшого подиву по всі віки.

Основна думка Сократової науки така: змислові спостереження та враження, ввесь наш досвід, не передають нам вірно образу дійсного, правдивого світа; правдива суть та причина причин безконечного світа закрита перед дрібнесеньким умом людини, або, як він висловлюється словами Плятона: «людська мудрість мало що, а то й нічого не варта,» значить, истина почиває в Бога; людська думка змагає до тої истини як до свого ідеалу по безконечному шляху. Відси випливає та основна Сократова теза, безліч разів розгортана та пояснювана: «Знаю, що не

знаю»*), значить, я свідомий у тому, що не знаю истини, причини причин усього світа, а відтід за тим і не приписую собі того знання; за те другі люде, дарма що не мають того знання, все ж таки приписують собі його. Сократ хоч на ту одробину стоїть вище від других фільософів, що бодай свідомий того незнання, що не приписує собі того, чого не має.

Та Сократ не спочиває на тій точці, не спиняється на тому неґативному розборі справи. Правда, він відвертається від усякої спекуляції про причину причин усього світа, а звертається до практичної фільософії, до вчинків людини, до етики (моралі) і проповідує, що саме *тут*, на полі людських учинків, на полі моралі, місце людським думкам, що тут і доступне людині позитивне знання, і то таким робом: змисловий досвід, хоч і який він невірний та обманливий, піддає він під наукову обрібку шляхом критичного думання; це шлях од відомого до невідомого, від найблизчого до дальшого, себто, індуктивна метода, яку фільософія завдячує Сократові. З тими здобутками лучаться і здобутки нутрішнього

*) Ця теза в новітніх мислителів кличеться: «Ignoramus et ignorabimus» (не знаємо й не знатимемо).

(душевного) досвіду, а тут уже на полі етики указником для людини являється його сумління — чим більш розвинене, чим голосніще, тим вірніще й певніще.

Сократ, той великий чоловік, мислитель і реформатор, не написав ні однієї стрічки. Те, що знаємо про нього, завдячуємо творам його найбільших і найбільш любих учеників (він самий не любив звати себе нічиїм учителем): *Плятона* і *Ксенофонта*.

Плятон. Плятон родився в Атенах (427. до 347. до Хр.) у заможній, шляхетській сім'ї, де одержав дуже дбайливе виховання та дуже гарну освіту, які й як-найкраще розвинули його вроджений талант. Вже у 20. році свойого віку пристає він до Сократового гуртка, захопившись тою незвичайною згодою між словами і вчинками тої людини, і швидко своїм талантом стає найбільш любим учеником, невідступним товаришем Сократа. Але після напрасного, несподіваного скону свого вчителя Плятон зараз покидає рідне місто та йде в довгу та далеку мандрівку по Великій Греції, Малій Азії та Египті, познайомлюється там із найславніщими тоді фільософами, засвоює собі їхню науку та поширяє як слід і поглиблює своє знання. Після того (388. до Хр.) вертається він до Атен і закладає тут

у ґімназії (в закладі для виховання й освіти молоді) свою фільософічну школу, яка від атицького героя Академоса прозвалася Академією, і слава тої школи незабаром пішла далеко-широко поза межі Атен та цілої Греції.

Нав'язуючи до науки своїх попередників, передусім Пітаґорейців (про форму), Геракліта (про повставання), та Елеатів (про вічне буття), Плятон старається поєднати ті думки та звести їх ув одну гармонійну цілість-одноту і послуговується в тому ділі Сократовою методою творення тямок (індуктивною методою). До того несуперечного гармонійного звязку згаданих принципів доходить він таким робом, що приймає за основну, правдиву дійсну істоту всього, що є — ідеї. Ідеї, на його думку, се ті вічні, незмінні, від усього припадкового незалежні, значить, довершені праобрази (παραδείγματα), а всі ті безконечні появи у світі, всі ті речі, що є випливом наших змислів, нашого досвіду, се тільки більш або меньш недокладні, недовершені відбитки тих ідей; тільки в тих ідеях є правда і справдішнє існування, а людина доходить до них тільки шляхом нутрішнього досвіду, шляхом нічим припадковим незакаламученого та розумного думання. В людській душі лучиться, злива-

ється нематеріяльний світ ідей із матеріяльним; нематеріяльна, божественна, розумна, складова частина душі вже існувала до народження людини й вертає після його смерти в вічне царство тих ідей, у свою властиву справдішню батьківщину. Та ще й за життя людини, ще коли та невміруща частина спутана у смертному тілі, має вона спромогу пригадувати собі той світ ідей, свою властиву батьківщину (ἀνάμνησις), а се проявляється в людині як любов до знання, освіти, як захоплення правдою, добром і красою. Отаким чином стає Плятон властивим творцем ідеалізму.

Письменська спадщина Плятона незвичайно багата. До нас дійшло не меньш, як 36 його творів (дарма що деякі з них не вважаються за автентичні). Назвемо найкращі з його творів: Апольоґія (оборона Сократа*), Крітон (про Сократа в тюрмі), Хармідес (про второпність), Лізіс (про

*) «Оборона Сократа» українською мовою являється оце у другому перевіреному, вигладженому шановним перекладчиком, й виправленому виданню. Перше видання появилося в Перемишлі, у звідомленню дирекції укр. ґімназії за 1903. р. (вийшло й окремою відбиткою). Заповіджене тоді цереднє слово про попередників Сократа, його самого і Плятона появляється в нас уперше. Завваги до тексту й пояснення шан. перекладчика — поміщено в цьому виданню на кінці книжечки. **Редакція.**

приятельство), Евтіфрон (про побожність), а далі писання, в яких із молодечим завзяттям поборює Плятон науку софістів: Гіппій, Протаґор, Евтідем, Ґорґій. За найкращі загально вважаються його твори (окрім Апольоґії): Сімпосіон (Бенькет) — про любов до чесноти, та Файдон — про невміручість душі. Врешті, годиться згадати про політичний його твір: «Політея» (у 10 книгах), де Плятон змалював нам ідеал республики, основаної на справедливости: керму в ній держать, звичайно, фільософи.

Плятонові писання, це не тільки архитвори грецького ґенія, а й перли всесвітньої літератури: вони на причуд гарні і змістом і формою; в них і повнота, і глибінь думок, і майстерна, незрівняна композиція, і велике багацтво сценерії, і просто Гомерова плястика в характеристиці; тут тобі стисле, строге ріжничкування фільософічних думок, там проста, звичайна собі балачка, прикладена до сцени з буденного життя, а все те разом зібране в якусь дивову, йому тільки самому питому гармонію, навіяне якимось надземським полетом, надихане чаром поезії, так — що, справді, нераз не знати, кому тут більш дивуватися, чи великому мислителеві, чи великому мисцеві!

Вже добігає 2300 років, як Плятон ві-

дійшов від нас. Багато-багато думав-передумав людський дух за той великий шмат часу. І нового немало додумався, новими шляхами ходив, неодну тайну природи відкрив, таку, про яку тим старим Грекам, хоч і як великим, і не марилося. А отже ще й нині не можуть люде його забути, а хоч і забудуть коли на хвилину, то чомусь ізнову пригадують собі його. Все та все розгортають наново ті старі, пожовклі книги, пильно вчитуються в них, одні дивуються їм, другі любуються ними, і всі, без огляду на ріжниці в думках, — клонять свої голови перед ґенієм божественного Плятона.

Чернівці, 17. жовтня, 1921. р.

Володимир Кміцикевич.

ОБОРОНА СОКРАТА.

1. Яке на вас, Атенці, враження зробили мої обвинувачі — не знаю; та ж я й самий із їх промови мало-що та не спізнав себе: так досадно промовляли! А отже правди, так би мовити, ні слова не сказали. І найбільш одне мене в них зачудувало з тої багатої брехні, це те, де мовили, що треба вам матись на осторозі, щоб я вас у блуд не ввів, я — речник великий! . . . Та здобутись на таку безсоромність, як я це зараз викажу їм навсправжки, коли стане ясно, що ані крихти не великий із мене речник, це, кажу, крайня вже в них безсоромність! — хиба що великим речником звуть вони того, хто правдомовний; бо якщо так собі мізкують, то я згодився б стати речником, та тільки не під їх міру!

Отже вони, як мовлю, або тільки дещо, або таки ні словечка правди не сказали; від мене ж ви почуєте щиру правду.

Та все-таки, Атенці, не вчуєте промови, закрашеної словами та зворотами, так як їхня, ні краснорічивої, а вчуєте просту мову, та й слова звичайні. Бо я пересвідчений у

правді своїх слів, і нехай ніхто з вас не думає инакше: а то ж не слід було б зовсім, громадяни, мені в такому віці, немов молодикові, добірати слів, стаючи перед вами. За те дуже прошу в вас, Атенці, і цього й домагаюсь: коли почуєте, що саме тою говіркою я боронюсь, якою звик говорити чи на базарі, чи по крамницях, де багато з вас мене чуло, або й деинде, — то ні не дивуйтесь, ні не ремствуйте через те! Бо воно ось як:

Тепер я вперше станув перед судом на сімдесятому році життя свого; то й, зовсім природно, чужа для мене тутешня мова. Так отже будь я справді чужинець, то ви чей же вибачили б мені, якщо б я такою говіркою говорив, із якою зжився. Тим то й тепер прошу я в вас цього, що, бачу, й годиться: дозвольте мені якраз на свій лад говорити — бо, може бути, він гірший, а, може, й ліпший, — та на саме те глядіть і майте позір, чи правду я кажу, або й ні! Бо це річ судді, а промовцеві — говорити правду.

II. Тож перш за все повинен я, Атенці, відповісти на перші бріхливі заміти, та й першим обвинувачам, опісля на пізніщі заміти, та й обвинувачам пізніщим. Бо мене багато людей обвинувачувало перед вами, і то

здавна вже, від багатьох років, а правди ані слова не сказали. То тих я більш боюся, ніж Аніта й його товаришів, хоч вони теж непевні, але тамті ще більш непевні, громадяни; це вони багатьох із вас іще замолоду захоплювали у свої руки, та баламутили, та мене обвинувачували, кажучи: що є собі якийсь Сократ, мудрагель, що займається надземними появами, та слідить за тим усім, що під землею діється, та з чорного робить біле. Вони то, Атенці, ті розсівачі таких вістей, це й є мої небезпечні обвинувачі; бо слухачі гадають, що ті дослідники вже навіть і в богів не вірять. Крім того, є тих обвинувачів багато, і довгий час уже обвинувачували, а надто ще в такому віці до вас промовляли, в якому найлегче ви могли дати віру, бо хлопцями ще були, а деякі з вас ще й дуже молоденькі — а, розуміється, позаочі обвинувачували, та боронитись нікому було. А найдивніще з усього то те, що навіть імена їх годі знати та назвати, окрім випадково якогось то письменника комедій; а сила ж то їх із зависти та для наклепу обаламучували вас, а знову ті, збаламучені, опісля вже й самі і других баламутили — до жадного з них приступу нема ніякого! Бо ж і годі навіть кого з них сюди запізвати, ані кому з них виказати брехню, а треба конче, розуміється, немов із якими

марами боротись у своїй обороні та виказувати брехню, хоч ніхто одвіта не дає.

Ото ж прийміть і ви, як мовлю, що я двояких маю обвинувачів: одні то ці, що саме запізвали, а другі — ті здавна, що я про них говорю, та майте це на думці, що я мушу перше тим відповісти, бо й ви насамперед тих чули обвинувачів і то далеко більше, ніж цих пізніщих.

Гаразд — то ж маю боронитися, Атенці, та взятися вибити вам із голови, й то за такий короткий час, ті наклепи, яких ви за довгий час наслухались.

Та я бажав би собі того, коли вже воно ліпше і для вас, і для мене, та виправдатись перед вами. Але, гадаю, трудно буде, і зовсім для мене це не тайна, як воно річ стоїть. Та дійся воля божа, а законів треба слухатися, і боронитись!

III. Пічнемо отже від початку: які то ті закиди, що з них пішла на мене погана слава, а їй повірив Мелет, та подав на мене ту жа́лобу? Гаразд, — але якими ж то словами мої поклепники на мене наклепа́ли? Треба собі пригадати їхню жа́лобу, немов справдішніх обвинувачів: «Сократ провиняється й пусту роботу робить таким чином, що вистежує явища підземні й надземні, та з чор-

ного робить біле, та саме того других навчає.» — Так якось звучить вона. Та бо й ви самі бачили це в одній Арістофановій комедії[1]): якийсь Сократ там вештається й розказує, що воздухами ходить, та й багато инчих небилиць плете, а з того я вам ні одного словечка не второпаю. Та я не говорю наче б із легковаженням про те знання, якщо тільки хто знавець у тому. — Коли б тільки Мелєт знову не закинув мені такий великий злочин! — Але ж бо мене, Атенці, такі справи зовсім не займають. А за свідків безліч із вас самих я ставлю та гадаю, що годи́ться вам повчити одним одних і розповісти одні другим, хто лишень слухав колинебудь мого слова — а багато таких між вами; отже скажіть собі, чи чув хто з вас колинебудь хоч би одне словечко про такі речі в моїх розговірках, а з сього ви зміркуєте, що таке воно і з инчим, що́ про мене світ балакає.

IV. Та бо і в тому навіть немає слова правди, ні навіть коли ви чули від когось, що я беруся виховувати людей, та гроші правлю — і те також неправда. Та воно, зрештою, бачиться мені, річ гарна, як хто почуває в собі силу виховувати людей, як ось Ґорґій Леонтинець, та Продик Кейський,

та Елєйський Гіпій; бо всяк із них, громадяни, ходить по всіх містах, та підмовляє молодих людей, що можуть даром приставати з краянами, з ким хто хоче, ось їх вони підмовляють зірвати товариство з тамтими, а до них самих пристати, платити їм гроші, а надто ще й до вдяки почуватись. Та бо ще й инчий є тут учений, із Паросу родом; він гостем у нас, як зачував я; бо випадково стрінувсь я з чоловіком, що заплатив софістам більше гроша, ніж усі инчі разом, себто, з Калієм Гіпоніковим[2]). То ж його спитав я, бо в нього два сини:

«Калію», кажу я, «як би твої сини були лошаки, чи там бички, так знали б ми вибрати їм та згодити доглядача якого, що мав би виплекати як-слід їх питому вдачу — а був би ним хтось із конюхів, чи з господарів; а тепер, коли вони люде, то якого надзорця гадаєш до них узяти? Хто це в такій штуці, чисто людській та громадській, такий знавець? Бо, гадаю, ти, маючи синів, розважив це. Є такий, питаю я, чи ні?»*)

«А то ж!» каже він.

«Хто він», питаю, «та відки родом, за скілько вчить?»

---

*) В цім розділі маємо спробу того, яким робом Сократ починав та вів свої балачки. *Перекладчик.*

«Ев'ен [3])», каже, «Сократе, з Паросу родом, за п'ять мін[4])!»

І я благословив Ев'ена того, коли тільки направду знає ту штуку, а за таку марну ціну навчає. Та ж я самий чванився б і величався б, як би я таке вмів; коли ж бо не вмію, Атенці!

V. Так, може, дехто з вас замітить: але ж, Сократе, яка ж то та твоя робота? Відкіля взялися ті наклепи на тебе? Адже ж як би діяв ти так, як инчі люде, то ніяким чином не пішло б про тебе стілько слави та обмови. Так розкажи нам, що це таке, щоб ми не творили над тобою самосуду!

Хто таке мовить, гадаю, справедливо мовить, і я старатимусь пояснити вам, щó мені спричинило погану славу та обмову. То ж слухайте, дарма що, може, декому з вас здаватиметься, що я на сміх говорю, але будьте певні: щиру правду вам скажу. Бо я, Атенці, не за що инче, а за якусь то мудрість напитав собі такої слави. Та за яку це мудрість? Це, безперечно, людська мудрість; бо я, бачу, насправжки знаю таку мудрість, а ті, про яких я власне мовив, уже якусь надлюдську мудрість будуть мати, або про те нічого й говорити. Бо я, принаймні, такої зовсім не знаю, а хто це каже, неправду

каже, та тільки обчорнити мене хоче. Та не ремствуйте, Атенці, ні хоч би вам навіть здалось, що згорда говорю; бо не свої скажу слова, що маю сказати, а покличусь на речника в вас достовірного. Бо на свідка мудрости своєї, чи насправжки є це мудрість і яка вона, поставлю вам того дельфійського бога[5]). Бо Хайрефонта чей знаєте; це був мій товариш, іще замолоду належав до народньої партії, з вами пішов на те заслання[6]) та з вами й повернувся. А чей ви знаєте, який був Хайрефонт, який завзятий, на що тільки наважився. Так він це раз, прибувши в Дельфи, посмів був у пророчні таке поспитати: — та не ремствуйте, громадяни, на те, що мовлю, бо спитавсь він направду, чи є хто, мовляв, мудріщий за мене? Отже Пітія дала одвіт, що мудріщого немає нікого, а те вам посвідчить ось цей його брат, бо той помер уже.

VI. І розважте ж, до чого я це говорю! Бо то ж маю пояснити вам, відки то пішли на мене ті наклепи. Бач, почувши ті слова, почав я було міркувати собі ось як: «Що це таке говорить бог, та яку це загадку він загадує? Адже ж я ні-крихти не почуваю себе мудрим; то що ж таке говорить, кажучи, що ось я наймудріщий? Бо чей же

він не помиляється, йому ж не годи́ться.» І довгий час я не знав собі ради, що́ таке він говорить, а потім ледви-не-ледви почав провірювати ті слова ось як:

Пішов я 'д одному з тих, що на мудрих скидалися, міркуючи собі: де як де, а тутечки зіб'ю віщбу тай викажу пророчні, що ось-то цей мудріщий від мене, а ти казала, що я наймудріщий! Як почав я міряти його — по імени називати зовсім немає потреби, доста того, що це був один із політиків, а, взявши його на допити, я набрав такого враження, Атенці: як став я з ним на балачку, то переконався, що чоловік той видається мудрим і багатьом инчим людям, та найбільш таки собі самому, а насправжки не такий він. І опісля я старався виказувати йому, що хоч то видається мудрим, та не такий він. От через те і в нього попав я в ненависть, і в багатьох при́явних. Так отже навідхідному сам-про-себе міркував я, що від того чоловіка я таки мудріщий. Бо, здається, ані один із нас нічого не знає як-слід, але ж він видає себе за тямущого, хоч і не тямущий, а я, як не є тямущий, так і не маю себе за такого. Так ось бачу, я хоч на ту саме крихіточку мудріщий від нього, що навіть не приписую собі того, чого не знаю. Потім того я пішов до инчого з тих, що

вважали себе за мудріщих від тамтого, і в тому самому переконавсь я; і з того я попав у ненависть і в нього, і в багатьох инчих.

VII. Потім ходив я вже по черзі, та хоч і бачив, серед суму та трівоги, що я попав у ненависть, то з усім тим уважав я своїм святим обов'язком: божу справу ставити вище за все. Так треба було йти провірювати, що таке пророчня мовить, по всіх, тих, що мали себе за тямущих. Та, на псячу кров[7]) кленусь, Атенці, — бо мушу вам сказати правду — насправжки трапилося мені ось що:

Як почав я провірювати боже слово, то ті, що мали найбільшу славу, видались мені наїбільшими неуками, а инчі, що вважалися за менче тямущих, видались мені більше спосібними розумувати. Вже ж мушу я вам розповісти про свою мандрівку, яку відбував, немов тяжкі муки, щоб віщба для мене стала непохитна. Бо від політиків пішов я між поетів, і траґіків, і дітирамбіків, та й до инчих, ачей же тут прихоплю себе на тому, що ось я, мовляв, менче просвічений від них. Узяв я отже в руки їхні писання, що, на мою думку, були як-найкраще оброблені, та розпитував їх самих, що таке хотіли в них сказати, щоб і я теж дечого від них навчився. Та сором мені, громадяни,

повісти вам правду, а повісти треба. Ось так — сказати правду — майже всі прйявні пояснювали ті писання краще, ніж саме ті, що їх написали. Отже переконався я і про поетів одним словом, що не мудрістю творили вони свої твори, а даром природи і захопленням, немов віщуни та ворожбити; а то ж і ці говорять багато гарного, а не розуміють нічого з того, що говорять. Якесь таке враження зробили на мене й поети. Та разом спостеріг я, що через свою творчість уважали вони себе і в инчому за наймудріщих, а насправжки не такі були. Так відійшов я відсіля, пересвідчений, що вищий я від них саме тим, чим і від політиків.

VIII. Так ось, нарешті, пішов я між ремесників; бо мені самому стало ясно, що — правду сказати — нічого не вмію, а в них — знав я — чей же найду таких людей, що вміють багато гарного. І в тому я не прохопивсь; бо ж уміли вони, чого я не вмів, і в тому були мудріщі від мене.

Але ж переконавсь я, Атенці, що ті добряги-ремесники ту саму хибу мають, що й поети; всяк із них, вже тим самим, що був майстер у своїй штуці, вважав себе і в инчих речах, і то дуже важних, за наймудріщого, і ця їхня хиба затемнювала му-

дрість; то ж, во ім'я пророчні, питав я сам себе, що волів би я: чи остатись таким, як я є, ні мудрим, як їхня мудрість, ні дурним, як їхня дурнота, чи, може, мати одне і друге, як це вони мають. І я відповів сам собі та і пророчні, що ліпше мені буде: остатись уже таким, як є.

IX. Саме з тих допитів, Атенці, спала на мене широка ненависть, і то вельми тяжка та завзятюща, — і відсіля пішло багато тих наклепів, і пішла про мене слава, що я мудрець. Бо звичайне при́явні при допитах гадають, що в мені тота мудрість, якої я не признавав за другими. А тимчасом, громадяни, один тільки бог насправжки мудрий, і тою віщбою таке розуміє, що всяка людська мудрість або мало що, або й нічого неварта. І, видко, в тих словах не має на думці Сократа, а навів моє ім'я тільки для прикладу, неначе б казав: «Люде, той між вами наймудріщий, хто, як Сократ, пізнав, що його мудрість справді нічого неварта».

А те саме я ще й тепер, усюди вештаючись, розвідую і провірюю во ім'я боже, скілько разів бачу, хто з земляків, чи зі сторонських на мудрого скидається. А як покажеться, що не такий він, я стаю по божій стороні та заявляю, що він немудрий.

І при тій роботі не стало мені вже часу занятись ні якимось таким громадським ділом, про яке годилося б ізгадати, ні домашніми ділами, а у крайній бідности живу задля божої служби.

X. А ще й ті молоді люде, мої товариші, що мають найбільше вільного часу, сини перших багачів, із власної охоти радо слухають, як брати людей на допити; вони то й часто-густо, за моїм прикладом, беруть инчих на допити; і опісля, бачу, находять велику силу таких людей, що вважають себе за якихось знавців, а мало що, а то й нічого не знають. Відси отже ці допитувані люде сердяться на мене, не на них, розповідають, що якийсь-там Сократ великий лиходій та що молодь гіршить; а поспитаєш у них, яким це робом, та наукою якою, то не мають на те що сказати, бо ж не знають; а щоб не зрадити своєї безрадности, підносять готові вже заміти проти всяких фільософів, себто, появи на небі й під землею, та невіру в богів, та подавання чорного за біле, бо правди, гадаю, не хотіли б сказати, що ось то виходить уявки, як то вони приписують собі знання, а зовсім його не мають. А що, як знаю, є це люде честилюбиві й загонисті, та ще й багато їх, а безперестанно та досадно

на мене виговорюють, то ж уже здавна набили вони ваші вуха важкими наклепами.

Тим то й Мелєт накинувся на мене, й Аніт, та й Лікон; ось то Мелєт сердитий за поетів, Аніт за ремесників і політиків, а за промовців Лікон.

Коли воно так уже склалось, як на початку я мовив, то дивно було б мені, коли б у мене була така сила, за такий короткий час повибивати вам із голови наклепи, так широко порозсівані.

Це вам, Атенці, правда! А мовлю так, що нічого перед вами не закрив, ні не затаїв. А отже я знаю майже достеменно, що саме через те роблю собі ворогів; се власне й доказ, що правду говорю, та що тут джерело наклепів на мене, тут причина! І чи тепер, чи пізніще ви провірюватимете це, ви спізна́єте, що воно таке . . .

XI. Отже супроти замітів тих перших моїх обвинувачів буде вам доволі сеї оборони. А від Мелєта, цього «добродія й патріота», як він себе взиває, та від пізніщих обвинувачів я тепер почну боронитись.

І знову, неначе б це були зовсім инчі обвинувачі, візьмімо під розвагу їх заприсяжену жа́лобу, а звучить вона якось так: «Сократ» — каже — «провинюється в тому, що молодь

псує, та не вірить у богів, признаних у нашому краю, а в инчі, нові божества». Така то та жа́лоба.

Та провірмо кожну точку сеї жа́лоби.

Отже ж каже, що я винуватий у тому, що псую молодь. А я, Атенці, кажу, що Мелєт винуватий у тому, що з правди собі жартує та легкодушно втягає людей у процеси, вдаючи, неначе б то щиро йому лежала на серці та справа, яка його ніколи ні-трохи не обходила. А що воно справді так, то я постараюся вам і це виказати.

XII. Підійди-но близче до мене, Мелєте, скажи: правда*), ти дуже вважаєш на те, щоб молодь ставала як-найліпша?

«Авже ж.»

Ну ж тепер скажи тим суддям: хто це її поправляє? Бо ти, очевидячки, знаєш, та ж це лежить тобі на серці! Бо ж, вишукавши того, як кажеш, гіршителя, позиваєш мене тутечки, та обвинувачуєш. Так ну ж назви такого, що поправляє; та покажи їм, хто це такий!

Бачиш, Мелєте, ти мовчиш і не знаєш, що казати! А то ж чи не сором, бачиш, це для

---

*) У цім розділі маємо прегарну спробу Сократової іронії. *Перекладчик.*

тебе, чи це не достатній доказ на те, що ти зовсім, як кажу, не дбав про ту справу?

То скажи, добродію, хто на кращий шлях наводить?!

«Закони!»

Та я не за те, любчику, питаю, а за те тільки, який це чоловік? Такий, що перше й саме це знає, то є, закони!

«Ці судді, Сократе!»

Як кажеш, Мелєте? Вони спроможні виховувати молодь, вони її поправляють?

«Зовсім так!»

Чи всі так загалом, чи тільки одні з них, а другі ні?

«Всі загалом!»

Славно мовиш, кленусь Герою[8]), та тьму велику маєш тих добродіїв! Та що далі? А ось ці слухачі, вони поправляють, чи ні?

«І вони!»

А члени Ради[9])?

«І члени Ради!»

А чей же, Мелєте, ці члени народніх зборів та не псують молодчих! Чи й вони всі загалом теж їх поправляють?

«Теж!»

Отже, крім мене, всі Атенці поправляють як-слід, а я один псую їх; чи так ти кажеш?

«Зовсім рішуче це кажу!»

Гірку ж мою недоленьку спізнав-єси . . . Та відповідж мені! Як тобі здається, чи з кіньми теж таке буває: чи всі люде їх поправляють, а один якийсь псує їх? Чи, може, навпаки: одни якийсь, або зовсім небагатьох мають силу їх поправляти, ось ці конюхи, а багато люда, як ходять коло коней та вживають їх, то їх псують. Чи не таке воно буває, Мелєте, і з кіньми, і загалом зі всіма инчими тваринами? Зовсім так, чи ти й Аніт притакуєте, чи ні; бо велике щастя мала б молодь, якщо це правда, що один її гіршить, а всі инчі їй пособляють. Та бо ти, Мелєте, даєш достатній доказ на те, що ти ніколи не дбав про молодь, і наглядно виявляєш свою байдужність, що зовсім тебе не обходило те, в чому мене позиваєш.

XIII. Та ще скажи нам, Мелєте, на Зевеса[10]), що ліпше: чи жити між чесними громадянами, чи ледачими? Відповідж, брате, я ж нічого тяжкого не питаю: чи лихі не діють лихо своїм найблизчим сусідам, а добрі добро?

«Дійсно так!»

Отже є такий на світі, що рад би більше зазнавати капости від своїх товаришів, аніж

спомоги? Дай же одвіт, добродію, бо й закон велить давати одвіт! Є такий, що рад би зазнавати капости?

«Очевидячки, ні!»

Що ж далі? Чи ти мене сюди позиваєш за те, що я псую й гіршу молодь так свідомо, чи несвідомо?

«А вже ж, що свідомо!»

Як то, Мелєте? Настільки ти, на свої роки, мудріщий уже від мене, старого чоловіка, що виміркував, як то лихі люде лихо діють найблизчим своїм сусідам, а добрі діють добре, — а я то вже такий немудрий, я навіть того не второпаю, що як я псую кого зі своїх найблизчих, так сам собі спричинюю капости, і я творю таке велике лихо свідомо, кажеш? Я в це не вірю, Мелєте, та, бачу, ніхто у світі не повірить цьому. Але ж я або не псую, або коли псую, то несвідомо; проте в обох разах неправду ти говориш! Коли ж несвідомо псую, то за такі та поневольні провини не сюди по закону слід би позивати, а треба було в чотирі очі повчити й упімнути, бо, очевидячки, як-тільки я прийду до розуму, то залишу те, що несвідомо дію. Але ти цурався зустрічі зі мною, не хотів мене навчити, а сюди позиваєш, де по закону годиться позивати тих, що заслуговують на кару, не на науку!

XIV. Та воно ж то, Атенці, чей же ясно, як казав я, що Мелєта ані-крихітки та справа ніколи не обходила; але з тим усім скажи нам, Мелєте: як це, ти гадаєш, псую я молодь? Чи ж то вже річ така очевидна, що згідно з жалобою, яку подав ти на мене, я навчаю не признавати богів, що в них вірять у нашому краю, а признавати инчі, нові божества? Чи не тою наукою, кажеш, псую?

«Таки так, зовсім рішуче це кажу!»

Отже якраз на тих богів, про яких тепер мова, заклинаю тебе, Мелєте, скажи ще ясніще й мені, і цим осьде громадянам! Бо я не можу порозуміти, чи мовиш так: я навчаю признавати якихось-там богів, отже й сам я вірю в богів та недовірок я зовсім не є, а і в тому не провиняюсь, а тільки в тому, що не цих, признаних у нашому краю, а инчих, і власне за це, що тих инчих, ти мене позиваєш; чи, може, мовиш ось як: я загалом і сам не признаю богів і других цього навчаю?

«Кажу, що ти зовсім не признаєш богів!»

Мелєте, дивна людино, куди це ти говориш? Так ані місяця, ані сонця не признаю богами, як инчі люде?

«Їй-богу, судді, та ж він повідає, що сонце — камінь, а місяць — земля!»

Анаксаґора, бач, обвинувачуєш, мій любий Мелєте, і так легковажиш собі оцих, що маєш їх за недоуків, неначе б то вони не знали того, що в писаннях Анаксаґора з Клязомен аж кишить від таких думок?! Невже ж молодь у мене вчиться чогось такого, що може деколи дістати за гроші — найвище за драхму — з орхестри[11]), та опісля може глузувати собі зі Сократа, як він буде підшиватись під ту науку, й до того ще таку безпідставну! Але ж Зевесом кленуся, чи таким то робом, гадаєш, я не вірю ні в якого бога?

«Не віриш, Зевесом кленуся, ані-крихти!»

Годі, Мелєте, повірити твоїм словам, та, бачу, навіть ти самий у них не віриш — бо, по мойому, Атенці, сей чоловік то крайно злобливий напасник, а сю жалобу подав на мене попросту з напасти, та нахабства, та буйности!

Він подобає на такого, що загадку загадує та розуму пробує: чи то ж зміркує Сократ, той мудрець, що я собі жартую та самий собі перечу, чи, може, у блуд уведу його та инчих слухачів? Бо для мене ясно, що він сам собі перечить у своїй жалобі, неначе б мовив: винуватий Сократ у тому, що в богів не вірить, та він вірить у богів; а це ж вам чисті смішки!

XV. Та розважте, громадяни, з чого мені ясно, що він таке говорить, ти ж, Мелєте, давай нам одвіт, а ви — як ізпочатку я просив вас: пам'ятайте, не ремствуйте, якщо я на свій лад почну вести розговірку.

Є такий на світі, Мелєте, що признає людські вчинки, а людей не признає? Нехай він одвічає, громадяни, та не воркотить раз-у-раз! Є такий, що не признає коней, а признає кінську роботу? Або такий, що флєтистів не признає, а тільки гру на флєті? Немає такого, любчику; і як ти не хочеш відповідати, то я це тобі кажу й инчим осьде! То відповідж мені бодай на це: є такий, що признає божі діла, а в богів не вірить?

«Немає такого!»

Яка ласка, що, нарешті, зволив ти відповісти за принукою ось цих тут! Отже ж кажеш: я признаю божі діла, чи то давні, чи то нові, й так навчаю. То ж, по твойому, я признаю божі діла, це ти навіть заприсяг у своїй жалобі. А як же признаю божі діла, так чей же й богів мушу признавати. Чи ж не так? Таки так! Бо приймаю, що годишся, коли не відповідаєш. А демонів ми ж уважаємо за богів або за дітей божих: так, чи ні?

«Зовсім так.»

Коли отже, як сам мовиш, я признаю демонів, а демони є якимись богами, то з цього на моє виходить, що ти загадку загадуєш і жартуєш собі, мовлячи, що я не признаю богів, то знову признаю, бо ж демонів признаю. А що знову демони є дітьми божими, якимись бічними, чи то від німф, чи то від кого инчого, як справді це приймають загально — так хто на світі вірив би в дітей божих, а в богів то ні? Це ж таксамо було б немислиме, як і те, що хтось вірив би, що є лошата та ослята, а коней та ослів немає. Але ж, Мелєте, та ж ти, очевидячки, подав на мене сю жалобу тільки через те, щоб узяти нас на спробу, або й через те, що не знав, за яку дійсну провину можна б мене позивати; а щоб ти міг переконати когось, що має хоч крихітку розуму, що одна й та ж людина може вірити в демонічні та божі справи, а заразом не вірити ні в демонів, ні в богів — це ніяким чином немислиме.

XVI. Але ж бо, Атенці, що я не винуватий у тому, за що Мелєт позиває, на це не треба, бачу, довгої оборони, а доволі й цеї. А й те, про що я перше мовив, що тяжка на мене спала ворожнеча, та й то від багатьох людей, то це правда, будьте певні! Та що-як-що, а

саме це мене погубить: не Мелєт, і не Аніт, а ті наклепи та людська зависть; то ж вони вже багато инчих та й то праведних людей погубили, і, гадаю, ще погублять; нема страху, щоб на мені покінчилось.

А все ж міг би хто сказати: не сором же тобі було, Сократе, займатись токою роботою, за яку доводиться тобі тепер умирати?! Я міг би йому слушно відповісти: недобре мовиш, чоловіче, як ти гадаєш, що годиться людині, хоч трохи путящій, зважати на небезпеку життя та смерти, а не на це одне дивитись у всякому ділі: чи правду він діє, чи неправду, чи творить діла праведного мужа, чи лихого. Бо й ледачі були б, бодай у тебе, всі ті герої, що погибли під Троєю, й инчі, й син Тетидин[12]). Се він, маючи на оці неславу, так дуже знехтував небезпеку, що коли спішив убити Гектора, а його мати — вона богиня — так якось*), наскілько тямлю, відізвалася до нього: «Сину, як лише пімстиш смерть свого Патрокля, та уб'єш Гектора — сам поляжеш, бо зараз» — сказала — «після Гектора тобі смерть готова!» А він почувши те, злегковажив собі і смерть, і небезпеку, і куди більше жахався жити в неславі та не помстити побратима, він сказав:

*) див. Гом. Іл. XVIII, 70.

«Нехай я як-стій згину, завдавши кару винуватому, аби я осьде посміховищем не став при криводзюбих кораблях, не гіден того, що його земля свята на собі носить!» Не тямив він, гадаєш, за смерть та небезпеку? Бо дійсно так воно, Атенці! Там, де хто сам себе поставить, признавши яке місце за найкраще для себе, або де його начальство поставить, там, кажу, повинен він стояти кріпко серед небезпеки, не зважати ні на що, ні на смерть, ні на щонебудь инче — крім неслави!

XVII. Отже я тяжко провинився б, Атенці, коли б я инакше поступив собі: та тоді, як назначили мені стійку отамани, настановлені вами, щоб старшинувати наді мною й під Потідайєю, й Амфіполями, й Деліоном[13]) —, тоді то, де вони мені веліли стояти, там стояв я кріпко, як кожний инчий, та дивився смерти в очі; а тепер, коли бог мені велів — як це міркував собі я й почував — ціле своє життя доконче шукати правди і брати на сповідь себе та инчих, то ж мав би я серед цього, зі страху перед смертю або й чим инчим, покидати своє становище? Справді, тяженька була б це провина! Та ще й як слушно міг би тоді дехто направду

пізвати мене на суд за те, що не вірю в богів, бо не слухаю пророчні, що боюся смерти, та вважаю себе за мудрого, хоч не мудрий; бо смерти страхатись, громадяни, це чей не що инче, а тільки вважати себе за мудрого, а не бути мудрим, так це значить: приписувати собі знання, якого не маєш. Та ж ніхто не знає навіть того, чи смерть якраз для людини не найбільше добро, а бояться її так, наче б добре знали, що вона найбільше лихо. А чи ж то не дурнота, й то не найдоганніща, вважати себе за свідомого того, чого не знаєш? А я, громадяни, може бути, і в тому ріжнюся загалом від усіх людей, що, не знаючи докладно про це, що діється в Аді [14]), так і приймаю, що не знаю. А поступати не по правді, та не слухатися ліпшого, чи бога, чи чоловіка, що воно лихо й погано, це я знаю. Отже того, про що я не знаю, чи, може, воно якраз не є добро, того ніколи не буду страхатись, ні цуратись, а краще — того злого, про що знаю, що воно дійсно зло. Приймім навіть, що ви мене тепер пустили б на волю, не послухавши Аніта, того, що мовив: або взагалі не треба було мене сюди позивати, або, як уже я тут станув, то й годі не покарати мене смертю, кажучи до вас, що якщо б я вийшов ціло, то вже й сини ваші почнуть

діяти те, що Сократ навчає, і всі до одного згіршаться . . . Отже коли б ви мені на те сказали: «Сократе, тепер ми не послухаєм Аніта, а пускаємо тебе на волю, тільки з тою умовою, що ніколи вже більш не будеш займатись тими допитами та мудростями, і як-тільки раз іще коли прихоплять тебе на такому вчинку — смерть тобі готова», отже, як кажу, коли б ви мене з тою умовою пустили на волю, то я б вам сказав таке: «Я шаную й люблю вас, Атенці, але слухатимуся краще бога, ніж вас і, доки буду жити та сили матиму — ні, ніколи не перестану шукати правди, та вас накликати, та вспоминати, скілько разів зострінуся з котрим із вас, кажучи своїм звичаєм: чоловіче добрий, ти Атенець, громадянин держави вельми могутної та славної й мудрістю й силою, — так ось то про маєтки чи не сором же тобі старатись та яко-мога їх збільшати, та про славу, та почести, а про розум, та правду, та душу, щоб стала як-найліпша, ти не стараєшся, не дбаєш?»

А як хто з вас стане відпиратись, та скаже, що дбає про ці справи, то я не зараз лишу його у спокою та відійду собі геть, а братиму на допити, та сповідь, та докази, і, як покажеться, що не придбав собі чесноти, а тільки собі її приписує, — то картатиму,

що легковажить те, що найдорожче, а дає перевагу річам маловажним.

Так робитиму з молодшим та старшим, будь із ким зострінуся, зі сторонським та з земляком, і ще більше з земляком, наскілько ви близчі для мене родом; бо так бог велить, будьте певні, й моя думка така, що немає для вас більшого добра в нашому краю, як ця моя служба божа. Та ж бо немає в мене инчої роботи, як тільки вештатись по всіх усюдах та накликати вас, молодших та старших: не дбайте ні про тіло, ні про маєтки більш та щиріш, аніж про душу та її досконалність; і повідаю: не з маєтків іде чесно́та, а з чесно́ти маєтки, та всі инші добра людські, і приватні, і громадські. То ж коли я таким словом псую молодь, то це було б гидко! А хто мовить, що я инакше, а не так говорю, ні словечка правди не мовить.

Коли вже так, то можу вам, Атенці, заявити: чи послухаєте Аніта, чи ні, та чи пустите мене на волю, чи ні, — я инакше поводитись не буду, хоч мав би я стораз умерти.

XVIII. Не ремствуйте, Атенці, а трівайте мені в тому, чого в вас просив я: не ремствувати на моє слово, а слухати; та ж, гадаю,

послухати годиться вам. Бо я ось мав би вам і дещо инче сказати, на що, може, піднімете крик; але ні за що в світі не робіть сього! Бо будьте певні: як-тільки засудите на смерть мене, такого чоловіка, як я його тут виявляю, то ви не мені, а, власне, собі лихо заподієте; бо мені зовсім не заподіє лиха ані Мелет, ані Аніт, бо й це не його сила; адже ж не годиться, гадаю, по божому закону, зазнавати лиха ліпшому чоловікові від гіршого. Правда, смерть мені спричинити — це вже його сила, або заслання, або втрату громадянських прав; і, може, він і дехто инчий уважає це великим нещастям, — я не вважаю, а багато більшим — діяти те, що він ось тепер діє: на людське життя неслушно наставати!

Тепер отже, Атенці, мені далеко до того, щоб промовляти за себе, як би дехто думав, а промовлятиму тільки за вас, щоб ви засудом своїм на мене не провинилися проти ласки, зісланої вам від бога. Бо як-тільки смерть мені заподієте, то не легко найдете собі такого другого, що попросту — казати це трохи смішно — присівся до громади з божої волі, немов би до великого й расового коня, який через свою величінь за обважнілий, так що треба його підганяти якими острогами. Таксамо, бачиться мені, той бог наслав на громаду мене,

якраз такого чоловіка, що підганяє вас, кожного зокрема, та принукує, та картає без упину, цілу днину присідаючись по всіх усюдах. Отже такого другого нелегко ви собі найдете, громадяни, а як-тільки буде ваша воля, то даруєте мені життя.

А то ще легко може статись, що ви зі злости, немов ті пробуджені зпросоння, накинетесь на мене, за порадою Аніта, й хутко смерть мені заподієте, а опісля вже цілий свій вік у дрімоті вікуватимете, хиба що другого кого зішле вам бог у милости своїй для вас.

А що я саме такий, якого бог наслав громаді, те можете пізнати хоч би ось із цього. Чей же це не подобає на людську вдачу, що я не дбаю про ніякі власні справи, та й байдужий до свого хазяйства вже стільки років, а все для вашого добра працюю, до кожного зокрема заходжу, немов батько, або старший брат, та накликаю дбати про чесноту. Та як би я з того мав хоч яку користь, та за заплату накликав таке, то це мало б іще якусь рацію. Тепер же ви бачите чей самі, що мої обвинувачі, хоч у всьому инчому так соромно мене обвинуватили, то все ж спромогтися на таку безсоромність не змогли: подати свідка на те, що я брав коли яку заплату, або її правив. А отже я досто-

вірного свідка подаю на правду своїх слів: своє вбожество!

XIX. А все ж таки може воно видатись дивним, що я приватно заходжу до кожного зокрема, та раду подаю, та щиро труджусь, а прилюдно виступити зі своєю порадою для громади не важуся. Та причина цього лежить у тому, як це часто ви від мене чували, що в мені обзивається щось боже та віще, і саме це й Мелєт, підсмішковуючись, і закинув у своїй жалобі. А в мені вже змалку почав обзиватись якийсь голос, і скілько разів він обізветься, все відраджує мені те, що мені починати, а не дораджує ніколи; то він не дає мені займатися громадськими справами, та й зовсім розумно, бачу, не дає мені цього діяти. Бо будьте певні, Атенці, якщо б я здавна взявся був за громадські справи, давно вже був би пропав і не приніс би був ані вам ніякої користи, ані собі самому. Та не сердьтеся на мене за слово правди!

Та бо годі найти людину, що змогла б, без небезпеки власного життя, противитися чи вам, чи инчому якому народові, і не давати неправді та безправствам діятись у краю; а конче мусить той, що насправжки бореться за правду й хоче хоч якийсь часок

остатися живий — жити життям приватним, не громадським.

XX. А вже ж важкі наведу я вам докази на те, — не слова, а те, що в вас цінується — діла. То ж послухайте слова про мої пригоди, щоб знали, що нікому не поступлюся зі шляху правди з остраху перед смертю — і згину; а не поступлюсь. І розкажу вам про річі зайві та немилі, але правдиві. Бо я, Атенці, ніякого инчого уряду не займав у громаді, а тільки в Раді засідав. Та трапилось так, що наш повіт при владі був тоді, як ви тих десятьох отаманів, тих, що не спрятали воїнів по битві на морі[15]), хотіли всіх засудити одним судом, не по закону — як пізніще всі ви це спізнали. Тоді то я один ізпоміж пританів оперся вам, не даючи творити ніякого безправства, і голосував проти цього; а коли вже промовці готові були запізвати мене та поставити перед суд, а ви їх закликали до цього й накликали, то моя думка була така, що краще мені за право та за правду йти на небезпеку, ніж прилучитись до вашої незаконної ухвали з остраху перед тюрмою, чи смертю. А це було тоді, коли народ правив у нашому краю; коли ж настало можновладство[16]), то знову трицятьох тиранів покликало мене до круглої

палати[17]) й веліли припровадити зі Саляміни Леонта Салямінського[18]), щоб смерть йому заподіяти. І багато таких доручень давали вони багатьом инчим, хотячи як-найбільше людей замотати у процес. Тоді я вже не словом, а ділом знову заявив, що мені на смерти — щоб тільки не сказати надто вже з-мужицька — ні-тіцько не залежить, а щоб нічого незаконного й безбожного не вчинити, на цьому мені все залежить. Бо мене та старшина, хоч як грізна була, не налякала, щоб я мав допуститись незаконности, і як-тільки вийшли ми з круглої палати, ті четверо вибралися на Саляміну, та припровадили Леонта, а я звідтіля попрямцював додому, і був би я за те, може, пожив смерти, коли б та старшина не була швидко впала. Та на те найдеться в вас багато свідків.

XXI. Так, може, ви гадаєте, що я дожив би стільки років, коли б був займався громадськими справами, і при тій роботі, як це личить чесному мужеві, пособляв правді й, як годиться, це найвище ставив? Де ж таки, Атенці! Ніодин чоловік на світі того не докаже!

А я цілий свій вік у громадському життю, коли де що тільки було вдіяв, таким вияв-

люсь, та і в приватному життю саме таким, що ніколи нікому було не поступлюсь ні в чому зі шляху правди, ні комунебудь і ні одному з тих, що їх мої поклепники звуть моїми учениками. Та ж я ніколи не був нічиїм учителем; а як хто забаг було почути мого слова та придивитись до моїх діл, будь він молодший, будь старший, я ніколи нікому не боронив цього, та не за гроші розмовляю, а без грошей, — ні; навпаки, однаково багатому, чи бідному даю себе на випити брати, як-тільки хто хоче почути мого слова, та одвіт давати. А чи котрий із них стає добрим, чи й ні, за те робити мене відповідальним не годиться, бо ж я нікому з них ніколи й не обіцював якоїсь науки, й не давав її. А хто мовить, що від мене деколи чогось навчився або й почув від мене в чотирі очі те, чого ніхто инчий не чув, будьте певні, що неправду мовить!

XXII. Але чого ж саме зі мною радо пристають деякі так довго? Послухайте, Атенці, щиру правду я сказав вам: того, що радо слухають, як брати на допити ось тих, що то вважають себе за мудрих, а не мудрі; бо це, справді, велика потіха. А мені, як мовлю, велів бог це діяти й віщбою, і снами, і всяким инчим робом, яким колинебудь яка

сила божа каже людині щось діяти. Це, Атенці, і правда, і легко її доказати. Бо чей же, якщо я одних із молоді гіршу́, а других уже згіршив, то вони, пізнавши на старші роки, що я їм замолоду дещо злого радив, повинні б же самі виступити з жа́лобою на мене; а як би самі не захотіли, то якісь їх свояки, батьки, та брати́, та инчі родичі, коли від мене свояки їх дечого злого зазнали, ось тепер повинні б свояки їх собі це пригадати та відплатитись. А, справді, багато їх осьде, як бачу; передовсім цей Крітон, мій ровесник і земляк, отого Крітобуля батько, далі Лізаній Сфетієць, отого Айсхіна батько, ще й ось той Антіфон Кефізієць, Епіґенів батько; є й инчі тут, що їх брати́ бували в тому товаристві: Нікострат Теозотидів, брат Теодота — та Теодот помер, то ж той не міг би його просити, щоб мовчав, — і отой Парал Демодоків, а його брат ось цей тут Плятон, ще й Аянтодор, а його брат, цей Апольодор. Та й багато инчих міг би я вам назвати, і з них якраз когось повинен би був тут Мелет подати на свідка у своїй жа́лобі. І коли ж тоді забув, то тепер нехай подасть, я пристаю, й нехай скаже, чи знає що такого!

Але якраз навпаки побачите, громадяни; всі готові постояти за мене, за того гірши-

теля, за того, що лихо коїв їх своякам, як Мелєт та Аніт повідають. Та бо самі ці згіршені ще легко могли б мати якусь причину заступатись за мене; але ж ті незгіршені, ті вже старші люде, родичі тамтим, яку ж би инчу мали б причину вони заступатись за мене, як не ту зовсім просту та слушну, що вони пересвідчені в Мелєтовій брехні, а в моїй правді.

XXIII. Та буде вже, громадяни! Ось вам те, що я мав сказати на свою оборону, а найшлося б і не одне ще таке инче . . .

Але, може, дехто з вас почне відказувати, згадавши самого себе, як то він, хоч і в легчому процесі від цього, як він молив та благав суддів, заливаючися сльозами; як приводив своїх дітей, щоб вимолити для себе як-найбільшої ласки, приводив і багато инчих свояків та приятелів, — а я не мав би чей же нічого такого діяти, дарма що йду, бачу, навіть на крайню небезпеку . . . Отже легко, може, дехто, зміркувавши це, стане безоглядним проти мене та, розсердившись саме за це, так і кине жеребком у гніві . . . Як у кого з вас така думка, хоч я не допускаю цього, але як так, то слушно, бачу, міг би я йому сказати ось як: і в мене, любчику, є якісь там свояки, та саме це й

Гомер[19]) каже: «я теж не зі свяченого дуба виріс та й не зі скелі, а з людей,» то ж маю свояків, Атенці, та й і синів, трьох; один уже парубок, а два ще дітваки; а отже ні одного не привів я сюди, та не буду просити в вас ласки та волі.

Чом же нічого такого я не вдію? Не з гордощів, Атенці, і не з браку пошани для вас, та чи сміло я дивлюся смерти в очі, чи ні, — це инча річ; але з огляду на неславу, і власну, й вашу, й цілого краю, бачиться мені, негарно було б щонебудь таке починати мені в такому віці та ще зі славою такою, будь вона правдива, чи й фальшива. Адже ж бодай принялася гадка, що Сократ визначується де в чому загально від людей; коли отже ті з вас, що за визначних уважають себе, чи мудрістю, чи хоробрістю, чи инчою якою чеснотою, коли вони так почнуть поводитись, то це буде гидко; а то деякі, як бачив я нераз, коли на суд ставали та мали себе за щось — робили зі себе диво, гадаючи, що зі смертю зазнáють чогось страшного, так наче б їм ніколи не вмірати, якщо ви їх не засудите на смерть. Вони, на мою думку, тільки нечесть гóродові спричиняють; та ж міг би дехто зі сторонських припускати, що зпоміж Атенців ті визначні чеснотою, та визначувані ними самими,

чи то урядами, чи то всякими инчими почестями, що вони від жінок у нічому вже таки не ріжняться. Бо ж такого, Атенці, ані вам не годи́ться діяти, вам, що себе хоч за щось уважаєте, ані коли б ми таке діяли, цьому потурати, — навпаки, якраз ви повинні показати, що далеко швидче засудите такого, що заводить плачі та голосіння, та на сміх підносить го́род, аніж такого, що поводиться спокійно.

XXIV. А й без огляду на славу, громадяни, ні, не годи́ться, бачу, молити судді, ні мольбами вимолювати волю, а тільки впевнити й переконати; бо не на те засідає суддя, щоб торгувати правдою, а на те, щоб провірювати правду, тай присягав він, що не вволятиме волі до-вподоби, а судитиме по закону; отже ніяк не слід ні нам призвичаювати вас ламати присягу, ні вам до того привикати, бо ні одні, ні другі з нас не діяли б по-божому.

То ж не думайте, Атенці, щоб мав я діяти перед вами те, чого не вважаю ні за добре, ні за слушне, ні за побожне, а це тим більше, що, їй-богу, якраз же за безбожність обвинувачує мене оцей Мелєт. Бо річ ясна, коли б я намовляв вас та мольбами принукував вас, присяжних, то я вчив би вас богів не при-

знавати, та обороною такою попросту обвинувачував самий себе, що в богів не вірю. Але далеко до того! Бо я вірю, як ніодин із моїх обвинувачів, та здаюся на вашу та на божу волю: видайте на мене присуд, який буде найліпший для мене і для вас*).

* *
*

XXV. Ні, я не лютую за те, що сталось, що ви признали мене винуватим, а на це багато всякого складається, та й те, що сталось, не сталось несподівано, але куди більш дивуюся числу голосів із обох сторін; бо вже ж не думав я, що та ріжниця буде така мала, але що буде далеко більша. Тепер же бачу, якщо б тільки трицять голосів було впало инакше, я пішов би на волю.

Від Мелєта, гадаю, я чей оборонився, та не тільки оборонився, але кожний бачить, що коли б Аніт і Лікон не подали були

*) На сих словах і кінчиться властива оборона Сократа. Опісля присяжні судді приступили до голосовання над питанням: винен Сократ, чи ні? Незначною більшістю голосів [281 супроти 219] визнали його винуватим у закиненому йому злочині. Тепер уже була річ суддів визначити височінь кари, бо це був процес т. з. ἀγὼν τιμητός. Обвинувачі жадали у своїй жалобі кари смерти на Сократа; але й обжалованому прислугувало право визначити собі височінь кари, і просити тої кари в суддів. Це й є дальшим предметом Сократової промови. *Перекладчик.*

жа́лоби на мене, то він би ще завинив тисячу драхм, бо ж не одержав п'ятини голосів.

XXVI. Отже ставить цей чоловік на мене кару смерти. Нехай буде! А мені, зі свого боку, чого собі правити в вас, Атенці? А вже ж чогось слушного! Чого ж це? На яку ж то кару, чи пеню́ заслужив я собі, я, що через якусь ідею не зазнав у життю спокою та не дбав про те, про що люде дбають: про багацтво, про хазяйство, про військові почести та становище речника у громаді й инчі достоїнства, та про громадські спілки, та суперечки, які настають у краю; бо за надто статечного я себе вважав, щоб такими шляхами себе рятувати; то ж я такими шляхами не ходив, якими не зміг би ані собі, ані вам ніякої користи принести — тільки до кожного зокрема заходив, та робив йому, бачу, найбільше добро, бо старався кожного з вас іспонукати, ніякими власними справами не займатись доти, доки не займеться самим собою, щоб став як-найліпшим та як-наймудріщим; ані так же само не займатись перше громадськими ділами, ніж самою громадою та й усякими инчими справами. Так на що заслужив собі я з такою вдачею? На якесь добро, Атенці, коли вже годи́ться вимірювати, справді, по

заслузі, та й то на таке добро, яке мені личило б! Так що ж личило б убогому чоловікові, добродієві — тому, що повинен мати вільний час напоминати вас? Ніщо у світі, Атенці, не личило б краще такому чоловікові, як харчуватись у пританею, і це куди швидче, ніж такому зпоміж вас, що однокінним, чи парукінним возом, чи трояном став витязем у Олімпійських игрищах[20]). Бо той дає вам щастя непевне, я — правдиве.

Так коли вже маю правити собі чого по слушній заслузі, то правлю харчування у пританею.

XXVII. Так, може, навіть оця моя мова таксамо, як ота про ласку та благальні мольби, буде скидатися вам на самохвальство. Та не так воно, Атенці, а власне ось як:

Я пересвідчений у тому, що нароком не скривдив я нікого, але в тому я вас не переконаю, бо коротко ми балакали між собою; чей же, я гадаю, коли б у вас закон був такий, як у других[21]), судити справу головництва не тільки один день, а більше, то ви далися б переконати; тепер же за короткий час нелегко очиститися з важких наклепів. Адже ж у тому пересвідченню, що я не скривдив нікого, далеко мені до того,

щоб кривдити себе самого та самому на себе говорити, що заслужив на якусь кару, і правити собі її. Чого ж мені боятись? Чи, може, того, щоб не постигло мене те, чого Мелет на мене править, про що, бачу, ніяк не знати, чи добро воно, чи лихо? А, замісць того, мав би я вибірати те, про що добре знаю, що лихо воно, і собі цього правити? Може, тюрми? А нащо ж мені жити в тюрмі невольником повсякчасних наставників? Ну, так пені, чи тюрми, такої довгої, аж дам окуп? Але ж це для мене значить саме те, про що я власне мовив; бо немає в мене (грошей) звідки сплатити. Але, може, заслання собі правити?

Справді, мусів би я життям дорожити, коли б був такий немудрий, щоб не порозуміти й того, що ось то ви, ви, мої земляки, ніяк не могли стерпіти мого товариства та мого слова, і що стали вони вам за важкі, за прикрі, так ви хотіли б тепер позбутись таких речей, а ось то инчі мали б зносити це радо? Далеко до того, Атенці! Гарне б то б мені життя було йти в такому віці на чужину, вештатися з міста та до міста, та жити бурлакою. Бо я добре знаю, що куди не зайду, скрізь мого слова слухатимуть молоді, як тут; а почну їх від себе відганяти, то вони самі мене проженуть, підмовивши

старших; а як не буду їх відганяти, так їх батьки та родичі те саме зроблять із огляду на них самих.

XXVIII. А то ще, може, дехто скаже: а в мирі та спокою не жити б тобі, Сократе, від нас забравшись? У цьому то власне найтяжче з усього переконати декого з вас. Та бо коли скажу, що це значило б не слухатись бога, й тим то годі мені сидіти спокійно, так ви не повірите мені, неначе б моєив я на сміх! А як знову скажу, що це найбільше добро для людини кожніську днину вести балачку про чесно́ту та про инче, про що ви чуєте, як я розмовляю та як беру себе і других на сповідь — адже ж життя без сповіди це для людини не життя —, так іще менче повірите моїм словам. А воно так є, як кажу, Атенці, та переконати нелегко.

Але я таки не звик ні в чому злому себе винуватити. Бо як би в мене були гроші, то я ставив би гроші, скілько мав би заплатити, бо нічого не стратив би; тепер же — я ж не маю, хиба́ що скільки зможу заплатити, стільки схочете ви мені присудити. Так чей же зможу заплатити вам міну срібла, то ж і стілько ставлю. А ось той Плятон, Атенці, та й Крітон, тай Крітобуль, і Апольодор кажуть мені подати на трицять мін, самі ж

дають поруку, так я подаю вам на стільки, а вони вам стануть за певних поручників тої суми*).

* *
*

XXIX. Невеликим зиском на часі стягнете на себе, Атенці, лихе слово та докори від тих, що схочуть лаяти наше місто за те, що погубили Сократа-мудрця; бо справді ті, що схочуть вас картати, скажуть, що я мудрець, хоч і не є. А були б ви заждали якийсь часок, то воно й само було б вам прийшло, бо чей же бачите мій вік, як то далеко загнавсь я вже в роки, та як близько смерти. А я говорю це не до всіх вас, а тільки до тих, що засудили мене на смерть; до них скажу ще й ось що:

Може, гадаєте, громадяни, що я гину за браком доказів, таких, якими зміг би був переконати вас, коли б уважав був за потрібне все творити й говорити, щоб тільки виграти мені процес. Де ж таки! Адже ж гину я, та не за браком доказів, а через брак нахабности, й безсоромности, й охоти говорити вам таке, що було б дуже миле вашим вухам, коли

*) Після сих слів приступили присяжні судді удруге до голосовання над височінню кари й засудили Сократа, по думці обвинувачів, на кару смерти.

б я так почав був плакати, та голосити, та й багато инчого діяти та говорити, що, бачу, мені не личило; а це звикли ви таки від инчих чути. Але ані тоді я не вважав за потрібне в очах небезпеки вчинити щось низьке, ані тепер не шкода мені такої оборони; навпаки, я багато більше волю після цеї оборони вмерти, ніж після он-тої жити. Бо ні в суді, ні на війні, ані мені, ані нікому иншому не слід намагатись на те, щоб сяк, чи так утекти від смерти. А то ж і в боях можна бачити нераз, що воно дуже легко смерти оминути, як тільки кинеш зброю та навколішки впадеш перед погонею. Є й багато инчих способів у всяких небезпеках викрутитися від смерти, як хто зважиться на всяке діло і на всяке слово. Але ж ні, воно то не важко було б, громадяни, втекти від смерти, а багато тяжче від неслави. Бо швидче за смерть мчиться вона . . .

То ж і тепер мене, того прокволого і старого, постигло те, що прокволіще, а моїх обвинувачів — отих дужих та жвавих, щось швидче: нечесть; і я відходжу тепер — засуджений вами на смерть, а вони правдою засуджені на нечесть, на беззаконня. І я при свойому вимірі лишаюсь, і вони при свойому. І воно якось, здається, мало так уже і статись, і сталося, гадаю, доладу.

XXX. Та що з того вийде на пізніще, я хочу вам це випророкувати, вам, що засудили мене; бо я вже бачите в такій годині, в яку люде найрадіще пророкують, коли вже мають із життям розставатися.

То ж кажу вам, Атенці, тим, що погубили мене, що кара вас постигне зараз після моєї смерти і то, кленусь Зевесом, куди тяжча, ніж моя кара на смерть. Тепер бо ви таке вчинили, сподіваючись, що станете вільні від сповіди зі свойого життя, а, тим часом, кажу, зовсім навпаки вийде вам воно: більше буде таких, що вас картатимуть, а я їх досі спинював, хоч ви не добачали того; ще й завзятіщі вони будуть тим, що молодші, а ви ще більше відказуватимете. І якщо гадаєте, що людською погубою ви не дасьте другим лаяти себе за життя неправе — то ви помиляєтесь! Бо такий вигідний спосіб не є ані можливий, ані гарний, а ось який і найгарніщий і найлегчий: не губити других, а над собою працювати, щоб як-найліпшим стати.

Отже, таке випророкувавши вам, тим, що проти мене дали голос — я пращаюся з вами!

XXXI. А з тими, що за мною голосували, я радо поговорив би про те, що саме тепер сталося, доки архонти заняті ділом та поки я не відійду туди, де судилося з життям

розставатися. То ж потерпіть мені такий часочок, громадяни, бо воно нічого не вадить побалакати одним із одними, доки вільно!

То вам, як своїм приятелям, хочу вияснити, що значить те, що на мене спало. Бо той звичайний у мене віщий голос, то він перше завсіди був вельми живий і навіть у дрібницях мені перечив, як коли мав я де в чому не як-слід поводитись; тепер же стрінуло мене, як бачите й самі, таке, що дехто вже вважав би, і навіть і вважає, крайнім горем; а, тим часом, мені не перечив той божий голос, ні тоді, як виходив я вранці з дому, ні коли входив сюди до суду, ні колинебудь мав у промові щось таке сказати; а тож у инчих промовах часто-густо таки перебивав мене в мові. Тепер же за цілий той процес ні в якім ділі, ані у слові ніяк не перечився зі мною. Яка ж цьому причина, міркую собі? Я вам скажу: то вбачається таки добром те, що мені трапилось, та чей зовсім неслушно ми приймаємо, як уважаємо смерть нещастям. Це й важенний для мене на те доказ. Бо ж годі, щоб звичайний у мене голос мені не перечив, коли б не мало стрінути мене яке добро.

XXXII. А ще розважмо й так, яка велика надія на те, що воно добро. Бо одне

з двох є смерть: або таке, що померший стає ніщо, ані немає ніякої свідомости, або, за переказами, є це якась переміна, чи вандрівка душі з одного місця у друге. Та якщо вже ніякого чуття немає, але, неначе сном твердим заснувши, немає й сонних привидів ніяких, то чудовим зиском була б смерть така. А то ж я думаю, як би хто вибрав таку нічку, в яку так твердо спав, що навіть привидів не мав ніяких, та порівняв усі инчі ночі і дні життя свого з тою одною нічкою, а після розваги мав сказати: скілько то днів та ночей у життю свому провів він ліпше та приємніще від тої ночі — то не кажу вже звичайна людина, а й сам король перський бачитиме, що дуже легко почислити такі ночі між тьмою тьменною инчих днів та ночей.

Якщо отже щось таке є смерть, так уже ж я вважаю її зиском, бо й нічим більш справді не являється ціла вічність, як тільки одною ніччю.

А якщо пак смерть є якась мандрівка з одного місця у друге, і правда те, як кажуть, що там є всі померші, то чи ж є яке більше добро від цього, судді? Коли ж бо хто, прибувши в Ад, свобідний від цих нібито суддів, застане таких праведних суддів, що мають там судити, як Мінос, та Радамант, та

Аяк[22]), та Тріптолєм[23]), та инчі ті з героїв, що праведні були за свойого віку — то хиба́ ж лиха це була б така мандрівка? Або знову стрінутися з Орфеєм[24]), та Музайєм[25]), із Гезіодом[26]) та Гомером, — скілько ж дав би неодин із вас за це? Бо ж я бодай сторaз хочу вмерти, коли це правда; та ж, бодай, для мене самого чудовий був би побут тамечки, коли б можна так зійтися з Палямедом[27]) та Аянтом Телямоновим[28]) та й з инчими зі старовинних, покараних неправедним судом, та рівняти свою долю з їхньою, гадаю, не було б неприємно. А що вже найважніще: тих на тому світі брати на допити та сповідь, як цих на сьому світі, та розбірати, котрий із них справді мудрий, а котрий уважає себе за мудрого, хоч не такий він. Скілько ж, судді, дав би не один за те, щоб так на сповідь узяти того, що повів на Трою велике військо[29]), чи Одисея[30]), чи Сизифа[31]), чи тисячі-тисячі инчих, як вони там звуться, чоловіків та жінок? З ними там вести балачки, та приставати, та їх на сповідь брати — невимовне було б щастя. Як-не-як, а тамечки таки не карають на смерть . . .

Та бо і в инчому щасливіщі ті на тому світі, ніж ці на сьому, і вже во віки вічні вони невмірущі, якщо тільки правда те, що оповідають.

XXXIII. Але й вам, судді, слід би чогось доброго сподіватися по смерти й те одне вважати за правду, що немає для праведника нічого злого ні за життя, ні після смерти, та що боги його вчинки добре бачать; тай моя теперішня доля не склалася так сама від себе, але мені ясно, що вже вмерти та позбутись трудів для мене було ліпше. Тим то той віщий голос не спиняв мене ніколи, і я, справді, зовсім таки не серджуся на тих, що мене засудили, обвинувативши. Правда, не з тою думкою вони мене засудили, обвинувативши, а гадали, що мені пошкодять; ось це годиться їм зганити!

Та сього тільки я в них прошу: моїх синів, як виростуть, карайте, громадяни, й саме такі капости творіть їм, які творив вам я, якщо вважатимете, що про маєтки та про дещо инче дбають більш, аніж про чесноту, та якщо вони вважатимуться за щось, ніщо не бувши, — картайте їх, як картав вас я, що не дбають про те, про що повинні, та видаються за щось, нічого не значивши. І як ви так діяимете, то слушної від вас зазна́ю долі, і я самий, і мої сини.

Але пора вже нам розставатися — мені вмірати, а вам жити; та хто з нас по кращу йде долю, не відомо нікому, тільки Богові одному.

ПРИМІТКИ.

[1]) Арістофан — великий письменник комедій у Атенах, строгий консерватист і тяжкий воріг софістів та всякого нового, вольного слова, виставив Сократа на посміх у своїй комедії «Хмари», що появилась на сцені вперше р. 423. до Хр (на українську мову переклав «Хмари» Тарас Франко. *Ред.*)

[2]) Калій — атенський громадянин, славився родом та багацтвом, відси загально прозваний «багачем». Його дім, один із найбагатших та найвеличавіщих у Атенах, був отвертий усім знатним сторонським людям і був захистом головно для софістів, як живо змалював це нам Плятон у своїм «Протаґорі».

[3]) Ев'ен — ліричний поет і софіст, близче невідомий, але можна домірковуватися з плати за науку, що був це один із софістів середньої мірки.

[4]) Звичайні монети в Атиці були: талант, міна, драхма, оболь; 1 оболь = 13½ шагів (6²/₃ коп.), 6 оболів = 1 драхмі = 80 шагів (40 коп.); 100 драхм = 1 міні = 80 гривень (40 карб.); 60 мін = 1 талантові = 4800 гривень (2400 карб.). 5 мін (= 400 грив.). з слів Сократа, це мірна плата за науку. Як знаємо, визначні софісти, н. пр., Протаґор Горгій, Продик веліли собі платити за науку по 100 мін, а навіть і більше.

[5]) Дельфійський бог — се Фойб-Апольон, бог сонця і світла, відсіля його імя: ясний світлий (Фойб). Він посилає людям сонце правди; віщує їм волю свого батька Зевеса, що має бути для них святим законом; захищає тих, що бережуть законів божих та людських, а непослушних карає, досягає їх влучними своїми

стрілами, насилає на них недуги, пошести та несподівану смерть; отже це бог ладу й порядку, бог помсти й кари, бог із луком та стрілами (Апольон).

Благодатнє світло Фойба-Апольона родить у серці людини живе почуття свободи та втіхи, всі високі думки та глибокі почування, які виливаються в пісні, в музиці; отже, це батько поетів, кобзарів та віщунів, котрим подає натхнення та силу віщування; се бог із лірою в руках, його всевидюще око бачить скрізь далеко-широко; він знає все, що було, є й буде; устами віщунів та пророків віщує людям майбутнє. Найбільше славилася святиня та пророчня Фойба-Апольона в Дельфах у Фокіді, на південному склоні Парнаського Верху. Над самою челюстю, в найглибшому (недоступному) та найсвятіщому місці храму, себто, «святая святих» (ἄδυτον), стояв золотий триніжок (τρίπους), і на нього садовилась віщунка Пітія. Ся жрекиня, запаморочена випарами, що добувалися з челюсти, висказувала якісь відірвані слова; ті слова списували жерці (π οφῆται), пов'язували їх у одну цілість і опісля укладали в формі гексаметру відповіди для тих, що питали ради у пророчні. Ті відповіди пророчні були звичайне темні та двозначні, але нераз і складні та дотепні; бо ж дельфійські жерці мали велику освіту та досвід, знали соціяльні та політичні умови Греції. Відповіди дельфійської пророчні мали великий уплив на домашні та громадські справи Геленів, на їх постанови та інституції, на міжнародні відносини, на закладання кольоній.

Хайрефонтові мала Пітія дати таку відповідь: «Зі всіх людей наймудріщий Сократ» (Діоґен Ляерт. II. 37), або, за инчою верзією: «Мудрий Софокль, мудріщий Еврипід, та наймудріщий зі всіх людей Сократ» (Схолія до Арістофанових «Хмар», ст. 144).

[6]) Оліґархи прогнали з рідного краю визначних ізпоміж демократів р. 404.; вони вернулися в вісім місяців опісля до Атен.

[7]) Сократ дуже рідко клявся богами; щоб обминути звичайні формулки клятьби божим ім'ям, була в нього звичка клястись на «псячу кров». Традиція каже, що

Сократ пішов у тім напрямі за голосом праведного Рамаданта, що заборонив землякам клястися богами, а дозволяв уже краще клястись гускою, псом та бараном, щоб, бач, не взивати скрізь божого імени (Schol. Plat. і Suid. s. h. v.)

[8]) Гера — мати богів, займала між олімпійськими богами одне з найперших місць; се богиня ладу й гаразду та вірности в подружжі. Клятьба іменем Гери — клятьба велика.

[9]) Велика Рада в Атенах (βουλή) складалася первісно з 400, а після реформи Клєйстена з 500 членів, радників (βουλευταί), по 50 з кожного з 10 повітів Атики, зв. φυλαί. Радників вибірали жеребком ізпоміж громадян, що мали поверх 30 років життя та мали повне право громадянства. Виділ або секція з 50 радників, вибраних із першого повіта, звалася пританея (φυλὴ πρυτανεύουσα), а її члени пританами (οἱ πρυτάνεις). Кожна пританея радила 35 або 36 (у переступнім році 38 — 39) днів. Щотиждень вибірали жеребком із пританеї 10 передових мужів (πρόεδροι), щось наче наші комісії, а ті знов вибірали що-день жеребком одного зпоміж себе на голову або предсідника Ради (ἐπιστάτης), що мав провід у Раді та доглядав ладу й порядку в нарадах.

Місцем зборів Ради була кругла палата, зв.: θόλος, недалеко громадського будинку (думи), де притани мали пристановище й харчі (відси зв.: πρυτανεῖον). Мали тут захист і громадяни, вельми заслужені для держави, деякі вищі урядовці та сторонські посли.

Членом Народніх Зборів міг бути кожний атенський громадянин із двацятим роком життя і з повним правом громадянства (ἐπίτιμος).

Коли, зі слів Мелєта, судді і члени Ради та Народніх Зборів і приявні на розправі — всі загалом поправляють молодь, то відси й виходить, — як каже дальше Сократ — що всі Атенці, крім нього одного, пособляють молоді, а тільки він один гіршить її. А опісля вже й виказує Сократ, що думка Мелєта немислима.

[10]) Зевес — наймогутніщий і найвищий бог Геллєнів, батько богів і людей (у ньому втілена ідея моно-

теїзму), володарь світа. Він становить закони і владу, береже Народніх Зборів і Ради, а передовсім присяги (Ζεὺς ὅρκιος-πίστιος), він карає тих, що її ламають; клястись ім'ям Зевеса вважалось великою клятьбою.

[11]) Орхестра — місце поміж сценою й сідалами (місцями) для глядачів (θέατρον), де хор співав і танцював. Драматичні письменники деколи подавали у своїх драмах погляди давніщих і сучасних фільософів. Головно Еврипід, що навіть уважався учнем фільософа Анаксаґора, любив переплітати свої драми (навіть і хоральні пісні, співані з орхестри) фільософічними думками й поглядами Анаксаґора, і так у затраченій траґедії «Фаетон» мав він назвати сонце — χρυσέον βῶλον. Тільки деколи відбувалися драматичні вистави в Діонісовім театрі, і не кожна драма містила в собі фільософічні думки та погляди. Ціна вступу на одну виставу виносила 2 оболі (δυωβολία) = 26 шагів (13 копійок), і сю квоту від часів Перікля виплачували найбідніщим громадянам із державної скарбниці; ціна вступу на три за чергою вистави виносила не вище, як драхму; зрештою, ліпші місця в театрі й на одну виставу продавалися підприємником за вищу ціну «найвище за драхму».

Але деякі звертають увагу на те, що в орхестрі Діонісового театру, в ті дні, коли не було вистав, продавались усякі книжки, отже й фільософічного змісту; і на базарі (ἀγορά), в місці, окруженому статуями Гармодія й Арістоґейтона, прозваному «орхестрою», продавалися книжки. Відси то й розбірають слова: «можна дістати за гроші — найвище за драхму — з орхестри», так наче б то з книжок можна було пізнати погляди Анаксаґора і других фільософів. Але, на нашу думку, слова «деколи» й «найвище за драхму» найкраще вказують на драматичні вистави.

[12]) Ахіль, син Пелея й Тетиди, король Мірмідонів і Геленів у Тесалії, найхоробріщий зпоміж ахайських героїв під Іліоном. Доля полишила йому вибір між життям довгим і бездільним, а коротким і повним слави; він вибрав це друге й на заклик Одисея та Нестора пішов у похід на Трою, де визначився незвичайною хоробрістю.

Та незабаром прийшло до колотнечі між ним і верховним воєводою Аґамемноном, що самовільно загарбав йому бранку-Брізеїду. Відси пішов важкий гнів Ахіля на Аґамемнона та військо ахайське, що становить основу Іліяди. Сердитий Ахіль здержується від боїв, ніякими просьбами Ахайців не дається вмолити. Аж коли його побратим Патрокль погиб від Гектора, того першого героя Троянців, що був їм покровом і захистом, аж тоді надяг Ахіль нову зброю, пішов до бою, та, вбивши Гектора, помстив смерть побратима. Потім він сам поляг під «Львячими воротами» Іліону з руки Париса й Апольона, заки ще Греки здобули Трою.

[13]) Потідайя – осада Коринтійців на халькідійськім півострові, була в союзі з Атенами. За намовою своєї метрополі (Коринту), що з Атенами жила в незгоді, відірвалась Потідайя від союзу з Атенами р. 432., а це й дало безпосередній привід до вибуху пельопонеської війни. Атени вислали на Потідайю військо під начальством Калія, і по дволітній облозі мусіла вона здатись Атенцям. У боротьбі під мурами сього міста боровся й Сократ у рядах гоплітів (тяжкозбройних) та спас життя свойому товаришеві й ученикові Алькібіядові (Плятон, Συμπόσιον, 219e).

Амфіполі — кольонія Атенців у Тракії, над рікою Стримоном. Це місто здобули Спартанці під проводом Бразида якраз у пору пельопонеської війни (р. 424). Два роки опісля (р. 422) почали Атенці собі відбивати се місто, але потерпіли тяжку поразку. Бразид одержав велику перемогу, хоч і поплативсь у ній життям. І в сім бою боровся Сократ хоробро в рядах гоплітів серед страшних небезпек.

Деліон — містечко в Беотії, де кипіла люта боротьба між Атенцями й Беотами (р. 424) й покінчилася тяжкою поразкою Атенців. І в тім бою визначився Сократ великою відвагою, головно при відступі з боротьби, де мав спасти життя свому товаришеві та ученикові Ксенофонтові, відомому атенському історикові й отаманові.

Ту хоробрість та завзяття Сократа підносить Алькібіяд ось як: «Варта було бачити Сократа тоді, як наше

військо тікало зпід Деліону. Я їхав верхи, він ступав пішки, в тяжкій зброї, поруч із Ляхесом; усе довкола нас ішло в-розтіч, серед великого переполоху . . ., а він ішов повагом, спозираючи то на своїх, то на ворогів, а вже здалека можна було бачити, що горе тому, хто доторкнеться сього чоловіка». (Плятон, Συμπόσιον, 221). А старий воєвода Ляхес, що посивів у боях за батьківщину, яка знемагала, мовить про Сократа до одного свого приятеля ось як: «Кажу тобі, були б усі такі, як він, щаслива була б нині батьківщина, не були б ми зазнали тоді такої страшної поразки. (Плятон, Ляхес, 181.)

[14]) Ад або Аід (Невид у Руданського: невидимий) — се темне царство, де правили душами померших, чи тінями: Аід (Плютон), син Крона й Реї, зі своєю жінкою Персефоною, дочкою Зевеса й Деметри (матері-землі), що мали свою палату в найглибшому закутку підземного царства, в Еребі. В Гомера (в Одисеї) — се країна темна, а вхід до неї був на далекім заході серед кромішньої пітьми. Темні житла Аіда окружають річки: Стикс (страшна річка, що нею клялися боги), Кокит (річка плачу та зойків), Періфлеґетон (вогняна річка) та Ахеронт, у пізніщих переказах згадується ще Лєто (річка забуття). Через ті річки (за пізніщою уявою) перевозив тіни померших до Аду перевізник Харон. Входу до самого Аду беріг триголовий пес Кербер (Аідів пес). Опісля Герм (повожатий тіней) золотим прутом підганяв тіни померших на суд, де судили праведні судді: Мінос, Аяк і Радамант (див. пом. 22). Душі праведних посилали вони на острови блаженних (νῆσοι μακάρων) та на елісейські поля (ἠλύσιον πεδίον). Та аж пізніщі поети поміщують елісейські поля в Аді; в Гомера — се країна, що лежала на крайнім заході землі, близь Океана, там,

«де Радамант проживає білявий, де людям безсмертні
Саме найкраще життя — без печалі й труда — вготували.
Там ні дощів, ні зими не буває, ані заверюхи:
Там тільки вітри Зефіра легенькії зза Океана
Дують чуть-чуть; блаженним раз-в-раз холодку навівають.

(Одисея. переклад Ніщинського IV. 562—566.)

Старовинні Греки невідрадно висловлювалися про життя в Аді: «Ліпше на ясному світі бути крепацьким наймитом у вбогого чоловіка, ніж у Аді заправляти всіма мерцями», нарікає тінь Ахіля Одисеєві (Одисея XI. 490—492).

[15]) Атенці одержали велику перемогу над Пельопонезійцями при Арґінузійських островах р. 407. до Хр., хоч і стратили в тій битві 25 кораблів. По битві порішили атенські отамани вислати більше число кораблів на поміч розбитим кораблям, але люта буря перепинила їх у тому ділі. Отже атенські демаґоґи, під проводом Каліксена, обвинуватили тих отаманів (Ксенофонт каже, що було їх вісім), своїх політичних противників, за те, що не похоронили тих, що згинули в бою, а тих, що погибали, не рятували. Надармо свідчились отамани керманичами, котрі зізнали в суді, що годі було серед лютої бурі рятувати кого, чи хоронити; народ, за намовою демаґоґів, домагався голосування над питанням: «Чи добре вчинили отамани, що тіла погибших покинули без похоронів?» Сократ, що був тої днини головою зборів (ἐπιστάτης), спротивився тому внескові, та не допустив до голосування, покликуючись на закони, що веліли справу кожного з обжалованих слідити та судити зокрема, а не загалом, сумарично. Та другої днини, коли хтось инчий був головою зборів, перейшло це внесення. Всіх отаманів признали винуватими, а 6 із них, тоді приявних у Атенах, зараз і покарали смертю. Але незабаром пожалували Атенці сього незаконного вчинку та покликали виновників засуду до строгої відповідальности (Xenoph. Hell. I. 6—7).

[16]) Було це з кінцем пельопонеської війни (р. 404. до Хр.), коли Атени здалися спартанському отаманові, що віддав управу Атен у руки трицятьох знатних громадян, за лютість прозваних тиранами. На приказ Лісандра мали ті тирани очистити тодішні постанови й закони від усяких «невластивих» додатків; правили вони всього вісім місяців.

[17]) Кругла палата (θόλος) — се був круглий будинок із покрівлею на подобу бані, стояв на базарі. Тут

харчувалися пританії на громадські кошти. Тут радили і правили також оліґархи під охороною спартанських щитів, див. прим. 9.

[18]) Леонт із Саляміни — атенський отаман і щирий прихильник народньої партії; був це чоловік багатий, що втік із Атен перед тиранами, які напосілись на його життя й майно. Його припровадили силоміць до Атен, і, хоч за ним не було ніякої провини, він пав жертвою лютости й захланности тиранів. Багато знатних і маєтних громадян покінчило смертю за недовгого (бо 8 місячного), але вельми строгого панування тих «трицятьох».

[19]) Гомер — князь поетів, йому загально приписують дві великих поеми: Іліяду й Одисею. Та про історичного Гомера не знаємо нічого певного; і на питання про ґенезу та композицію тих поем годі нині дати певну відповідь. Се питання, як відомо, одно з найбільше складних і найтрудніщих у клясичній фільольоґії. Те одне дуже ймовірне, що Гомерові пісні співалися найперше окремо деякими частинами по містах Малої Азії, де були на устах усіх; опісля занеслись до Греції, себто, до Пельопонезу й Атики; врешті атенський володарь Пейсистрат велів упорядкувати частини, перед тим помішані, зібрати їх у дві великі поеми: Іліяду та Одисею.

Завзяті бої ахайських героїв із троянськими під мурами Іліону та його здобуття — це головна основа Іліяди; блуканина Одисея по морі та його поворіт до дому — це головна основа Одисеї.

У Гомерових поемах змальовано тодішнє життя Ахайців на причуд широко, схоплене незвичайно глибоко; люде, їх культура й віра, почування й бажання, їх радощі і смутки, ціла природа довкола них — усе те змальоване майстерною рукою в чудово гарній і простій формі, все змальоване ясно, живо, виразно.

Гомерові поеми мали у Греків велику вагу й пошану; вони були основою шкільної освіти, ідеалом мистецтва; на них покликалися Греки в міжнародніх

суперечках як на історичні свідоцтва; одним словом се були «народні святощі».

Але Гомер мав ворогів у фільософах: Ксенофан картає його за мітольоґію, творення богів на людську подобу (боротьба з антропоморфізмом), Плятон виключає його зі своєї ідеальної республики, а софісти до-тла вже руйнують ті «народні святощі». Та инчі фільософи беруть у оборону Гомера, заявляючи, що на його мітольоґію треба дивитись як на алеґорію.

Сократ намагався по змозі жити у згоді з традиційними богами. Плятон вкладає в уста Сократа з деякими змінами Гомерові слова Одисеї XIX, стрічка 163.

В українській мові маємо переклади обидвох поем Гомера: Іліяди — Руданського — 12 пісень переклав іще й Ніщинський гексаметром — у народньому ритмі й Одисеї — П. Ніщинського гексаметром. Обидва переклади дуже гарні.

[2]) Тісним вузлом, який сполучав поодинокі міста та племена в одне ціле, були грища: вони були в с аровину тим, чим нині світові вистави. Найдавніщі й найславніщі були грища Олімпійські в честь Зевеса, що відбувалися в Еліді під Олімпією, в гаю Альтіс, присвяченому Зевесові, серед величезного здвигу народу під наглядом суддів (Ἑλλανοδίκαι), а трівали 5—7 днів Повторялись вони що-чотирі роки, відси й пішло числення років за олімпіядами, починаючи від р. 776 до Хр.

На сих игрищах відбувались ґімнастичні вправи у стадіоні (στάδιον). Було 5 родів ґімнастичних вправ (πένταθλον): біг-перегін (δρόμος), скок (ἅλμα), змагання (πάλη), кидання кружком (δισκοβολία) і ратищем (ἀκόντισις); з тим лучилася ще пізніще боротьба на кулаки (πυγμή). Крім того, відбувались у місці, званім гіпподром, перегони верхи або возами парокінними (συνωρίς), або чотирокінними (τέθριππον). Що аж пізніще ввійшли у звичай і музичні перегони, себто, пописи в музиці, поезії, літературі, та вистави гарних штук, що відбувалися в театрі.

Витязь на Олімпійських игрищах одержував у нагороду оливний вінець та почесну пальму. Увінчатись

«олімпійським вінцем», уважалось у Греків найбільшою почестю; такий вінець покривав хвалою не тільки самого витязя, але й ціле його родинне місто; воно через те надавало свому витязеві всякі почести і привілеї: почесне місце на народніх святах та зборах (προεδρία); звільнення від громадянських податків та оплат (ἀτέλεια), довіку пристановище у пританею та ще 500 драхм у дарунку.

Ще перед Сократом поет-фільософ Ксенофан дорікає своїм землякам, що вони вище ставлять фізичну силу над мудре слово. «Що ж з того городові», — кличе він, — «що дехто визначується п'ястуком або й меткою ногою. Чи ж тим чином го́род ліпші матиме закони? Міські гамбарі не стануть повні від того, що хтось там одержить перемогу в Олімпії!» (Mullach: Fragm. philos. graec. 19).

[21]) Такий закон був у Спарті.

[22]) Мінос, Аяк, Радамант (див. пом. 14) звалися синами Зевеса та милуванцями богів, і на їх любов заслужили вони собі побожністю, лагідністю і справедливістю; були вони праведні на сьому світі, то ж і на тому світі (Аді) поставив їх Зевес суддями померших. Цих праведних суддів ставить Сократ супроти ніби-то суддів, що засудили його на смерть.

Мінос — це мітичний король Крети, розумний володарь і законодавець (Іл. XIII 450), батько Аріядни й Девкаліона (Од. XI. 322, XIX. 178); з його ім'ям в'яжуться перекази про події мешканців Крети з двох віків до троянської війни.

Рамадант — брат Міноса; він утік був із Крети перед Міносом, прибув до Окалеї в Беотії, де одружився з удовою по Амфітріоні, Алькемоною, прабабкою роду Гераклідів. За праведне життя переніс його Зевес «без смерти» на елісейські поля в країну блаженних (Од. IV. 564).

Аяк — мітичний король острова Айґіни, прадід роду Аякідів, батько Пелея, Телямона й Фокоса (Іл. XXI. 189). Ті троє суддів судило в Аді на розпуттю, відки вели дві дороги: одна в країну блаженних — на Елісейські

поля, друга до Тартару — на місце мук. Мінос старшував на суді, в сумнівних випадках він рішав, куди післати тінь помершого.

[23]) Тріптолєм — син елєвсинського короля Келєоса та Метанейри, милуванець Деметри, богині хліборобства й суспільного ладу, винахідник плуга й добрий учитель управи рілі. Деметра дала йому віз, запряжений у змії, дала й насіння збіжжя; на тому возі їздив він скрізь по землі та навчав людей справляти ріллю.

[24]) Заки ще появились Гомерові пісні, Іліяда й Одисея, була вже у Греків досить багата народня поезія, себто, короткі пісні, якими Грек виспівував свою долю й недолю, свої почування, викликувані появами у природі та подіями зі звичайного, буденного життя. Були це пісні хліборобські (обжинкові), пісні при вродинах, весільні пісні, пісні при бенкетах, та жалібні пісні при похоронах. І культ богів причинився немало до почину та розвитку грецької поезії; похвальні гимни в честь богів, головно Апольона, неслися скрізь по Греції. Традиція переказала нам навіть імена декількох віщих людей, лірників та бандуристів, що піснями своїми захоплювали серце, прояснювали уми та приборкували дику вдачу й обичаї своїх земляків. Між ними перше місце займає Орфей, мітичний лірник із Тракії. Від його чарівної пісні дикі звірі смирніщали, дерева ходили, скелі рухались. По сконі своєї любої жінки Евридики пішов він за нею з лірою в руках до Аду, де своєю чарівною піснею сильно зворушив царицю темного царства Персефону; вона вже й дозволила Евридиці повернутися з чоловіком на ясний світ, але з тою умовою, що Орфей, забіраючи її з Аду, ні раз не оглянеться позад себе, поки не вийдуть обоє на ясний світ. Та Орфей не зберіг умови — серед дороги оглянувся, а тоді післанець божий і провідник тіней умить завернув Евридику назад до Аду — на віки вічні.

[25]) Музай — мітичний староатицький лірник. Старовинні релігійні гимни, пророцтва, віщби та пісні, які загально приписувались Музаєві, зібрав і упорядкував Атенець Ономакрит на приказ Пейсистрата й Гіпарха.

[26]) Гезіод — один із найстарших відомих нам грецьких поетів із VIII. віку до Хр. Був родом із Беотії, з містечка Аскра, в підніжжю Геліконського Верху. Доховались до нас оці його твори: а) Праця і дні (Ἔργα καὶ ἡμέραι), де поет змальовує ступневий упадок людського роду, і причину того впадку та недолі бачить у безправствах, які люде скрізь діють одні над одними. Ліком на ту людську недолю та запорукою гаразду має бути праця; тільки праця спроможна обновити людство. Так подає поет опісля «добрі ради», цінні для хліборобів та домашнього хазяйства, дає розклад часу та днів, принагідних до праці, щось наче господарський календар. Ся праця дає нам гарний образ тодішньої грецької культури. б) Родовід богів (Θεογονία), де всякі міти та оповідання про грецьких богів та богинь зібрані в певну орґанічну цілість. Теоґонічні міти та оповідання про героїв переплітає поет етичними замітками, що відносяться до природи й її впливу на людське життя; через те Гезіод став батьком нового рода епосу з виразним етично-дидактичним напрямком. Ся праця є. побіч Гомерових пісень, найдавніщим пам'ятником геленської мітольоґії; це «свята книга» Греків. Вже Геродот повідає, що Гомер (про нього див. завв. 19) і Гезіод виробили грецьких богів (Гезіода переклав на вкраїнську мову Іван Франко).

[27]) Палямед — син короля Евбойї Навплія; в пізніщих від циклю Іліяди оповіданнях був це один із героїв у поході на Трою й визначався мудрістю. Агамемнон, Одисей та Діомед позавидували йому слави та мудрости, підкинули в його намет велику силу золота враз із підробленим письмом від троянського короля Пріяма, й опісля обвинуватили його перед військом у зраді. Народ повірив у провину Палямеда й укаміновав його.

[28]) Аякс — син Телямона, володаря Саляміни, після Ахіля найхоробріщий із ахайських героїв під Троєю. Несправедливий присуд Ахайців зігнав його зі світа. З волі Тетиди, матері Ахіля, належалася зброа Ахіля — по його смерти — найхоробріщому зпоміж Греків. Та в

боротьбі за ту зброю переміг «найхоробріщого» Аянта проворний Одисей хитрощами: так і йому, Одисеєві, припала Ахілева зброя. Та хитра перемога Одисея та несправедливий присуд суддів розсердив Аянта: з важкого гніву зійшов він із розуму. Вночі вибіг він із намету, накинувся на стадо овець із мечем у руках, справив їм велику різню, думаючи, що карає ненависних Ахайців; врешті, отямившись, із досади та горя пробив себе власним мечем. Ще і в Аді не може він забути Одисеєві його хитрощів та перемоги; навіть і там не хоче з ним миритися (Одис. XI.).

[29]) На Трою повів військо Ахайців Аґамемнон, син Атрея, «володарь багатьох островів та й усього Арґосу», король Мікен, верховний воєвода Греків у поході на Трою. Гомер придає йому всякі прикмети великого отамана та славного лицаря, зве його «першим між Ахайцями». Але він у почуттю своєї сили й величі допускався незаконних учинків, що не раз причинили Ахайцям великого лиха. Та сей »перший між Ахайцями» не зазнав гаразду дома, вернувшися зпід Трої: убив його Айґіст у змові з його зрадливою жінкою Клітаймнестрою. Ще в Аді жаліється він Одисеєві на свою гірку долю ось як:

«Бо і не люде лихії згубили мене вже на суші,
Але Айґіст мені смерть заподіяв і долю лихую:
Той мене стратив з зрадливою жінкою, вдвох запросивши
В дім пообідать, і вбив, як вола убивають при яслах».

(Гом. Одис., переклад Ніщ. XI, 408—411.)

[30]) Одисей (Сердитий) Ляертенко, король Кефаленів на Ітаці, Самі, Закінті, Айґліпі і Крокілеї; його жінка — Пенельопа, а син — Телємах. Під Іліоном визначався він між ахайськими героями хоробрістю, второпністю, та над усе — хитрощами; головно хитрощами Одисея Греки здобули Трою (деревляний кінь). Лукавив багато цей хитро-мудрий Ляертенко; мав на сумлінню й душу Аянта, що був Ахайцям щитом та покровом від напастей Троянців. То ж і не судилось йому хутко вернутися зпід Трої на рідну землю: блукався багато

по морі, зазнавав стосотнього лиха. Та, врешті, прибув додому, де найшов вірну жінку Пенельопу, дорогого сина та батька, що довгі літа його виглядали. Поворот та доля Одисея, це якраз антитеза до повороту й долі Аґамемнона.

[31]) Сизиф, батько героя Ґлявка, основник Ефіри (пізнішого Коринту), вельми проворний та лукавий чоловік; за ледаче життя терпів він у Аді тяженько. Про його пекельні муки (поетичний образ грижі сумління) розказує Одисей ось як:

«Бачив я теж і Сизифа, як терпів муки пекельні:
Сей з величезною завш каменюкою мусів возитись.
От він на гору, збіраючись разом руками й ногами,
Пхає, підкочує вверх каменюку, і тільки досягне
Верху і має от-от через верх перекинуть на той бік,
Як каменюка скажена назад удолину й бубухне.
Знов підіймає її він здолини і знов пхає вгору;
Річкою піт з його ллється, а з чуба аж куриться порох».
(Гом. Одис. перекл. Ніщ. XI. 594—601.)

Заходом

УКРАЇНСЬКОЇ НАКЛАДНІ

виходить

„Бібліотека українських і чужих романів“.

Досі появилися ось які твори:

1. **СВИДНИЦЬКИЙ АНАТОЛЬ: Люборацькі,** сімейна хроніка, стор. 303, 8⁰.

Талановита повість відомого письменника-шістесятника, ця, як каже Єфремов „напричуд гарна, яскрава картина, що показує розпад старих побутових форм на правобережній Україні підчас переступного моменту в нашому національно-громадському житю“ — являється в новому виданні, на основі колишньої повної редакції Кониського.

2. **КОБИЛЯНСЬКА ОЛЬГА: Царівна,** повість, стор. 432, 8⁰.

Нове видання першої, дуже характеристичної для письменниці повісти (з черги друге) в підновленій редакції, з гарно написаною літературною сильветкою Кобилянської пера О. Маковея.

3. **МАЙРІНК ҐУСТАВ: Ґолєм,** із німецького перекляв Володимир Левицький, стор. 286, 8⁰.

Ця повість незвичайно оригінального сучасного письменника появилася перекладом на всі культурні мови світа й видержала безліч видань у Німеччині.

4. **КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ АНТІН: Рубають ліс,** повість, стор. 379, 8⁰.

Є це друге видання гарної повісти сучасного письменника: це безперечно найкращий твір А. Крушельницького — „величня поема, на славу могутному Бескидові та його дітям Гуцулам складена“ — (Єфремов II, 275).

5. **ФРАНКО ІВАН: Захар Беркут,** образ громадського життя Карпатської Руси в XIII. віці, з передмовою й під редакцією Василя Верниволі, стор. 245, 8°.

Це третє зряду, наново зредаґоване видання тої популярної повісти, що на ній цілими десятками літ виховувалося молоде покоління Галичини, і що після прочитання додає все нової енерґії до праці та скріпляє віру в невмірущу силу українського народу.

6. **ТОЛСТОЙ ЛЕВ: Відродження,** роман у двох томах (трьох частинах), переклав Василь Сімович, з портретом Л. Толстого, стор. 289+378, 8°.

Є це друге, виправлене, частями наново перекладене видання, зрівняне з московською текстовою реставрацією Б. Боднарського з 1918 р. — найкращого романа Толстого.

7. **КОБИЛЯНСЬКА ОЛЬГА: Земля,** повість, стор. 445, 8°.

Друге видання найкращої повісти письменниці, тої чистої перлини в українському письменстві.

8. **ЯЦКІВ МИХАЙЛО: Танець тіней,** роман із рідного побуту, в трьох частинах, стор. 469, 8°.

„Це справжній літературно-мистецький твір, який зацікавлює не лишень своїм траґічним змістом і цілковито захоплює читача, але й своїми думками та порушенням питання клясової боротьби" (Укр. Трибуна).

9. **НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН: Причепа,** повість, стор. 356, 8°.

Цей живий образок із життя правобережного духовенства, вірна картина процесу денаціоналізації української інтеліґенції Правобережжя — одна з найкращих повістей батька нашого суспільного роману, як колись Нечуя-Левицького назвав Куліш.

10. **КЕЛЄРМАН БЕРНГАРД: Тунель,** роман, з дозволу автора переклала Дора Сімовичева, під редакцією і з переднім словом Василя Верниволі, стор. 460, 8°.

Цей голосний роман нового німецького письменника з його пеаном для сучасної техніки — появився недавно 178. виданням і перекладений на всі европейські мови.

11. **ФРАНКО ІВАН: Перехресні стежки,** з портретом автора, з переднім словом Василя Верниволі, стор. 477 8⁰.

Ні одна наукова студія не дасть такого вірного образу тої важкої атмосфери галицької провінції в вісімдесяті роки XIX. ст., як ця найбільша повість найбільшого галицького письменника. І ні одна наукова розвідка не кине такого виразного світла на пробуд зі сну українського селянина Галичини в ті часи, та не освітлить труднощів, серед яких доводилося працювати тоді народолюбним інтеліґентам, як саме „Перехресні стежки", що появляються тут у новій редакції та з поясненнями

12. **НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН: Хмари,** повість, з передмовою Василя Верниволі, стор. XI+477.

Хто хоче знати, чим дихала й жила нова інтеліґенція, ці народники-українофіли 60. років, то й не може не прочитати „Хмар". „І хоч" — каже Л-Дко, — „старомодня манера літературна автора не завжди прийдеться до смаку теперішньому читачеві, а проте в цілому „Хмари" являються цінним художнім твором і дуже важним культурно-історичним документом. Ми дуже вітаємо появу нового — п'ято о по черзі видання цієї повісти, випущеного „Українською Накладнею" (Укр. Слово з 3. лютого 1922 р., Ч. 130).

13. **ФРАНКО ІВАН: Основи суспільности,** повість, із переднім словом Василя Верниволі, стор. 304, 8⁰.

Є це перше окремою книжкою випущене видання незвичайно цікавої, на жаль, недокінченої повісти Івана Франка, що так вірно і правдиво змальовує в ній всевладне панування польської шляхти в Галичині, здираючи геть чисто маску з тих непрошених опікунів укр. народа, що з чванливою задиркуватістю звуть себе „основами суспільности"!

14. **НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, ІВАН: Кайдашева сім'я,** повість, повне видання, з передмовою Василя Верниволі, з портретом Нечуя, стор. 234, 8⁰.

Колись П. Куліш, прочитавши „Кайдашеву сім'ю", з захопленням написав до Ол. Барвінського: „Ні, наша мати не вмірає!" І справді, „Кайдашева сім'я" — таки найкраща, найживіща повість Нечуя-Левицького.

15. **ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР: Записки Кирпатого Мефістофеля,** роман, стор. 314, 8⁰.

Друкована в 1917. р. в Літер. Наук. Віснику й через те мало кому відома, найкраща повість В. Винниченка, цікава змістом, повість, що вражає нас глибиною думок і незвичайною тонкістю в помітливости автора — являється оце вперше окремою книжкою.

Крім того, друкуються або готовляться до друку повісти П. Келлера (Син Агари, Зима), Кнута Гамсуна (Редактор Лінге), Рабиндраната Тагора (Дім і світ) і инші.

85—86. **Толстой Л.,** Живий труп, драма.
87—91. **Барвінський О.,** Спомини з мого життя, I.
92. **Яричевський С.,** Княгиня Любов, драма.
93. **М. Вовчок,** Сон, Одарка, Чари, Ледащиця.
94—98. **Лепкий Б.,** Начерк іст. україн. літер., книжка II.
99. **М. Вовчок,** Інститутка.
100—103. **Антонович В.,** Коротка історія Козаччини.
104. **Аверченко,** Гуморески.
105. **Барвінок Г.,** Русалка.
106—107. **Лепкий Богдан,** М. Шашкевич (Літературні характеристики укр. письменників, II), з ілюстр.
108—110б. **Куліш П.,** Чорна Рада (повість), з ілюстраціями, з вступом і поясненнями Б. Лепкого.
111. **Толстой Л.,** Полонений на Кавказі, правд. подія.
112—113. **Берґвон А.,** Вступ до метафізики.
114. **Франс Анатоль,** Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.
115—120. **Барвінський Олександер,** Спомини з мого життя, II.
121—123. **Кобилянська О.,** Земля I, повість.
124—126. **Кобилянська О.,** Земля II, повість.
127—128. **Шов Б.,** Цезар і Клеопатра, драма.
129. **М. Вовчок,** Не до пари, Два сини й инші оповід.
130—134. **Маковей О.,** Заліссє, повість.
135—139. **Кониський Ол.,** У гостях добре, дома ліпше, повість.
141—142. **Федькович О.,** Довбуш, траґедія.
143—144. **Федькович О.,** Оповідання.
145. **Гринюк Лесь,** Весняні вечері, новелі.
147. **Федькович О.,** Так вам треба, фарс.
148. **Федькович О.,** Як козам роги виправляють.
149—149а. **Шевченко Т.,** Музика, повість.
150. **Кропивницький М.,** По ревізії, комедія в 1 дії.
151—151а. **Шевченко Т.,** Артист, повість.
152—153. **Карпенко-Карий,** Бурлака, драма.
154. **Бобикевич О.,** Настоящі, комедія в 1 дії.
155—156. **Шевченко Т.,** Гайдамаки, поема.
157. **Федькович О.,** Люба — згуба, повість.
158. **Шніцлер Артур,** Ляйтнант Ґустль, новеля.
159—160. **Левицький-Нечуй Ів.,** Пропащі, повість.
161. **Кобилянська Ольга,** Битва, нарис.
162. **Підмогильний В.,** В епідемічному бараці, нарис.
163. **Кобилянська Ольга,** Природа, новеля.
164—165. **Плятон,** Оборона Сократа.
166—167. **Карпенко-Карий,** Житейське море, комедія.
168—170. **Єфремов С.,** М. Коцюбинський (Літер. характер. укр. письм., III).

К. Г. РЕДЕР, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦІҐУ.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 12 01 24 10 004 2